

Sup. 2139 (14.)

DE
CULTU SATURNI.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

AMPLISSIMO

ORDINI PHILOSOPHORUM MARBURGENSIUM

AD SUMMOS

IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

OBTULIT

GEORGIUS SIPPPELL,

CASSELLANI GYMNASII PRAECEPTOR.

MARBURGI CATTORUM.

TYPIS ELWERTI ACADEMICIS.

DE

CULTU S V T U R N I

DISSERTATIO IN ALCURVIVIS

DE

AUT. L. S. S. I. M. O

ORDINI LITHOLOGORUM MARIENBURGENSIUM

AD SUMMOS

IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

GEORGIUS L. S. S. I. M. O

MARIENBURGI CATTOLICI

TYRAS ELMERTI ACADEMICIS

ad. 2139
14

DE
CULTU SATURNI.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

AMPLISSIMO

ORDINI PHILOSOPHORUM MARBURGENSIUM

AD SUMMOS

IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

OBTULIT

GEORGIUS SIPPELL,

CASSELLANI GYMNASII PRAECEPTOR.

MARBURGI CATTORUM.

TYPIS ELWERTI ACADEMICIS.

MDCCCXLVIII.

DE
CULTU SATURNI.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

AMPLISSIMO

ORDINI PHILOSOPHORUM MARBURGENSIS

AD SUMMOS

IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

OBTULIT

GEORGIUS SIEBEL.

CASSELLANI GYMNASII PRÆCEPTOR.

MARBURGI CATTORUM.

TIPIB. ELWERTI ACADEMICIS

MDCCLXIII.

Corrigenda et addenda.

- Pag. V linea 7 hoc in re lege *hac* in re.
- 7 — 17 *apud* lege *apud*.
- 9 — 15 deleatur ¹⁾).
- 13 — 6 *examinattbus*, lege *examinantibus*.
- „ — 22 *mntemus*, lege *mutemus*.
- 14 — 18 *Friederici*, lege *Friderici*.
- 16 — 3 post *excogitandum* deleatur *punctum*.
- 19 — 4 *πρσσεχῶς*, lege *προσσεχῶς*.
- 22 nota 3 post *νομίζουσιν* ponatur signum interrogationis.
- 23 — 2 *plurias*, lege *pluvias*.
- „ — 4 *Saturnis*, lege *Saturnus*.
- 24 linea 6 *Oburatoris*, lege *Obaratoris*.
- „ not. lin. 1 *arcetinis*, lege *arietinis*.
- „ — — 19 *Serritorem*, lege *Sarritorem*.
- 26 lin. 24 *Βαύτυλος*, lege *βαίπιλος*.
- „ not. lin. 1 nota 5, lege *nota 1*.
- 28 lin. 11 *graecorum*, lege *Graecorum*.
- 29 — 5 post ¹⁾ ponatur comma.
- 30 not. 1 lin. 5 *Saturnium*, lege *Saturniam*.
- 31 — 1 *τοῦλόφου*, lege *τοῦ λόφου*.
- „ — 2 linea 2 *Καλχηδόνη*, lege *Καρχηδόνη*.
- „ — „ — 4 post *γίνεται* ponatur comma.
- „ — „ — 6 post *βουληθέντα* addatur *τόν τε βωμόν*
ιδρύσασθαι.
- „ — 4 *Ισσορρόπον*, lege *Ισσορρόπου*.
- 32 not. lin. 11 *ἤυαξατο*, lege *ἤϋξατο*.
- „ — 1 lin. 3 post *Κρόνω* ponatur comma, item post
ἀγορᾶς lin. 4.
- „ — — 6 *τὸν δὲ πρῶτον*, lege *τὸ δὲ προτοῦ*.
- 33 lin. 13 *Saturnorum*, lege *Saturniorum*.
- 35 not. 1 *juveni*, lege *inveni*.
- „ — 3 *εὐρύποο*, lege *εὐρύπου*.

<36613759500019

<36613759500019

Bayer. Staatsbibliothek

- Pag. 37 not. 1 post *ιστόρηκεν* ponatur signum interrogationis.
 — 38 — 3 *ἐπικαλύπτονται*, lege *ἐπικαλύπτουνται*.
 — „ — *ἐπίκιον*, lege *ἐπίσκιον*.
 — 39 — 2 *αἶγε*, lege *αἶ γε*.
 — „ — „ *εὐπελεστίων*, lege *εὐτελεστάτων*.
 — 41 lin. 21 post *προσηγόρευον* ponatur comma.
 — „ — 25 falsa releg., lege falsa *releg.*
 — 44 not. lin. 4 post *dedicavit* ponatur punctum.
 — „ — 1 *παρθένοι*, lege *παρθένοι*.
 — „ — *ἄνθρωπον*, lege *ἄνθρωπων*.
 — 46 lin. 19 post votum deleatur punctum.
 — 49 not. 1 *κάθ' ἑκάστου*, lege *κάθ' ἑκάστου*.
 — 50 — „ *Nacrob.*, lege *Macrobi.*
 — 51 — „ *Ταῖου*, lege *Γαῖου*.
 — 53 lin. 4 *Augustinus QD.*, lege *Augustinus C.D.*
 — „ — 14 *neque*, lege *neque*.
 — 55 — 5 post *formarent* ponatur semicolon.
 — „ not. 2 *redigissent*, lege *redegissent*.
 — 57 lin. 15 *decorati*, lege *devorati*.
 — 59 — 11 *τω*, lege *τω*.
 — 60 — 2 *satiris*, lege *satis*.
 — 61 — 18 *voluit*, lege *valuit*.
 — 63 — 7 *maturitatem*, lege *maturitate*.
 — 64 — 18 *varius*, lege *variis*.
 — 67 — 7 *qnum*, lege *quum*.
 — „ — 21 *παραδεδομένους*, lege *παραδεδομένους*.
 — „ — 29 post *λέγεται* ponatur semicolon.
 — 69 — 6 *terrae*, lege *Terrae*.
 — 70 — 25 *Extruria*, lege *Etruria*.

De cultu Saturni.

Prisca Romanorum mythologia, Graecorum fabulis mixta et perturbata diu misere jacuit, ita quidem ut, templis deorum, quos Graecia coluerat, Latii aris quasi superimpositis, conspectui et iudicio eorum, qui sinceram Latinae religionis formam perspicere et dignoscere vellent, penitus obtegere-
tur. Quae rerum diversissimarum confusio eo potissimum aucta et confecta esse videtur, quod, cum religio Christiana deorum cultum per orbem terrarum deleteret et obsoleta superstilio Numinis Divini cognitioni et cultui cederet, vetustiores pariter ac ceteriores caerimoniarum formae corruerint atque confusae sint, ita ut diligentissimus quisque antiquitatis investigator, quae Latii quaeque Graeciae olim

propria fuerint, vix dignoscere possit¹⁾). Quum autem religio firmissimum civitatis Romanae vinculum fuerit et fundamentum, quo nixa a parvis initiis summa incrementa caperet et innumeris gravissimorum hostium impugnationibus superatis non tantum duodecim seculis diutius maneret, sed etiam ad totius orbis terrarum dominationem proveheretur; plurimum nostra interesse debet, ut religionis illius vim et indolem, quantum quidem fieri poterit, accuratissime perspiciamus. Quae cum ita sint, cultus deorum Latii *Hartungium*, *Ambroschium*, *Krahnerum*, *Clausenium* aliosque insignes invenit vindices et quasi reformatores, qui summa et eruditionis et ingenii acuminis laude ornati plurimum studii in disciplina hac illustranda collocaverunt, et secretis quae aliunde recepta erant, priscorum Latinorum religionem ad

1) *Hartung*, Rel. d. Röm. Tom I. praefat, pag. IX. „Es ist ein alter Tempel von einem Ueberbaue verhüllt worden; sodann sind beide eingestürzt und wir haben nun die Trümmer des ersten Gebäudes unter dem Schutte des zweiten hervorzugraben.“

Pariter *Krahnerus*: Grundlinien zur Geschichte des Verfalls der Römischen Staatsreligion bis auf die Zeit des Augustas. pag. 7. 21. 54 aliasque.

integram formam revocaverunt. Horum vestigia diligenter persecuto singula quaedam recensenda mihi videbantur, e quibus unum sumebam, quod retractarem et doctiorum virorum judicio proponerem, cultum Saturni, quem et antiquissimum et summum deorum, quos Latium coluit, facile dixeris. Quantae mihi hoc in re difficultates superandae fuerint, quivis intelliget, qui asperam et aerumnosam mythologorum viam tenere conatus est, quaerenti enim vel de nominibus vel de signis vel de aris et templis vel de sacris vel de natura dei nusquam testimoniorum consensus lucem affert, sed sententiarum varietas tanta est, ut facillime quis laborem perdat, patientiam rumpat, animum demittat et sibi persuadeat, veteres ipsos vel de cultu et natura deorum dubitasse, vel sacrorum originem seculorum decursu mutatorum ignorasse et res vetustate oblitteratas neglexisse.

Quodsi quis quaerat, quid mihi potissimum caussae fuerit, ut rei tam difficilis provinciam suscepim, tantum abest, ut solus mihi vera prospexisse videar, ut summum laboris mei pretium habiturus sim, si mihi contigerit, ut doctiorum hominum

oculos in rem convertam, quae, ni fallor, non satis explorata est. Quaestionem hanc peracturus quaedam de nominis, quo deus dictus sit, etymo proferam, tum attributa et imagines ejus adumbrabo, deinde aras, templa et sacrificia, quibus Saturnus cultus sit, perstringam, et examinatis veterum de dei natura sententiis rationes exponere conabor, quae effecerint, ut illius dei fabula cum fabula Croni confusa sit. Si quis vero in eo offendat, quod non omnium virorum libros adhibui, qui nostra memoria istam religionis Romanae partem literis pertractarunt; hoc mihi nec per varia muneris officia nec per librorum, quae hic est, penuriam nec per procellas, quibus nunc patria vexatur, licuisse cogitet velim. Has itaque studiorum meorum primitias in medium proferens ut a doctioribus criticis non ex pretio sed ex dantis voluntate benigne judicentur oro rogoque.

Quodsi quis quaerat, quid mihi potissimum
causae fuerit, ut rei tam difficilis provinciam sus-
ceperim, tantum adest, ut solus mihi vera prosper-
xisse videar, ut summum laboris mei pretium habi-
tus sim, si mihi contigerit, ut doctiorum hominum

CAPUT I.

Disputatio etymologica.

Etymis diu neglectis atque contemptis nostra aetate vis et auctoritas vindicata est¹⁾ nec quidquam justius cogitari potest. Innumerae enim in mythologia res inveniuntur, de quibus historiae testimonia, nisi desint omnino, tamen inter se pugnant et in diversissimas discedunt partes, ita ut dubitationibus implicati misere conturbemur nec sciamus, quo loco pedem ponamus, nec quomodo, quae velimus, assequamur. In quibus labyrinthi erroribus, nisi quis via neglecta dormire et somniando tempus terere maluerit, summopere sibi gratulabitur, si etymorum vestigia ei demonstrata et Ariadnes quasi filum porrectum sit. Quae cum ita sint, me laborem non irritum suscepturum esse sperabam, si de his rebus operosioribus quam jucundioribus disputarem.

Non omnes quidem, apud quos Saturni mentio fit, eandem in scribendo dei nomine secuti sunt rationem;

1) *Hartungii* l. l. Vorrede pag. VII: „Wir begrüßen die Mythologie und die Etymologie, zwei im Werden begriffene philologische Wissenschaften als Zeichen der Annäherung einer neuen Periode der Alterthumsforschung etc. — *C. Schwenk*: Etymologische mythologische Andeutungen etc. Elberfeld 1823. pag. 2.

leguntur enim apud Festum formae Sateurnus, Saturnus Saterinius ¹⁾ et Satirnus ²⁾, ad quae, quamvis incertae fidei et auctoritatis esse et depravationem vehementer sapere videantur, hoc loco praetermissa deinceps revertemur. Certum et integrum *Saturni* nomen tuentes, a quibus fontibus et veteres et recentiores originem vocis repetiverint continuo in disputationem vocabimus.

Etymon, quod nunc apud mythologos plurimum ponderis habet, primum, ut videtur, a *Terentio Varrone*, viro memoriae suae facile doctissimo, vel memoratur vel proponitur. Legimus apud hunc cap. X. lib V de lingua latina: „quare quod coelum principium, *a satu* est dictus Saturnus, et quod ignis Saturnalibus Cerei mittuntur. Idem tuentur *Hartungius* ³⁾, *Schwenk* ⁴⁾ *Zeissius* ⁵⁾ et alii ⁶⁾.

1) Corpus grammatt. Catt. Velt. ed. Lindemannus, Tom. I, p. 146. et in margine nota 12. — *Pauli Diaconi Excerpta* ed. Müller p. 323.

2) Forma „Saturnus“ Lindemann l. l. pag. 253 in margine.

3) *Hartung* l. l. Tom. II. pag. 122 et 123: Die Abstammung seines nach der Analogie von Vulturnus, Manturna et Juturna gebildeten Namens aus *sero-satum* scheint mir daher trotz der verschiedenen Quantität gewiss etc.

4) *Conrad Schwenk*, die Mythologie der Römer, pag. 184: Seinen Namen aber, wonach Italien den alten Namen Saturnia gehabt haben soll, deuteten die Römer als bezeichne er den Gott der Saat, weil „sator“ Säer — „satum“ gesäet heisst.

5) *Gustav Zeiss*: Römische Alterthumskunde pag. 83, §. 48. nota 7.

6) *Macrobi Saturnalia* I. 10. med. Saturnumque *a satu*

Rem accuratius perspicienti hoc prae caeteris molestum esse et plurimum dubitationis injicere debet, quod Varro in proponenda sententia non ab etymo proficiscitur, quo sententiam probet et confirmet; sed etymon ipsum non sine licentiae et libidinis vituperatione ex opinione ante concepta formasse videtur. Ceteroquin veteres in perverstigendis etymorum fontibus non plurimum valuisse satis constat, nec quisquam mirabitur, si Varronem hac in re, de qua jam sermo est, parum diligenter egisse et a vero aberrasse contendimus. Nam a serendo „sator“ ducitur et a satu, quod, Dacerius, Buttmannus, alii monuerunt, Saturnus vel Satunnus, quae forma eandem rationem sequitur quam auctumnus ab auctu. Quae autem leges Grammatices sint, ex quibus liceat literas *m* et *r* commutare¹⁾, ut Saturnus non sine magna incommodi et difficultatis specie saturni vocis formam induat, nos ignorare libere confitemur. Hartungius C. V. ad etymon illud tuendum voces *Juturna*, *Manturna* et *Vulturnus* offert, quarum prima quidem, quod concedas, plurimum habet commendationis, cujus etymologia ab „*iutu*“ etymologiae Saturni a „*satu*“ fingendae ad literam fere respondet; altera vero ex Augustini libro: „De civitate Dei“ repelita; ubi lib. VI. c. 9. med. haec leguntur: „*Ut maneat cum viro,*

dictum, cujus causa de coelo est etc. *Festi* fragm. ed. Lindemannus pag. 253, qui deus in saliaribus Saturnus (al. Satirnus) nominatur, videlicet a sationibus. *Tertullianus* ad nationes II. 12. med. Nominis (Saturni) quoque Testimonium compellant: Cronium dictum Graece ut Chronon: aequè Latini vocabuli *a sationibus* rationem . . . ut, qui eum procuratorem conjectantur: per eum seminalia coeli in terram deferri.“

additur dea Manturna“ laxiore vinculo cum verbo „manere“ cohaeret. *Vertumnus* et *Clitumnus* voces, quos Buttmannus¹⁾ eodem consilio proponit, ex analogia participii Graeci formatae esse videntur, quasi sint Vertomenos et Clitomenos (= κλινόμενος).

Aliud etymon Buttmannus docuit²⁾ originem vocis

1) *Buttmanni* mythologus Tom. II. pag. 61. med.: „Ich glaube diese nur noch durch eine Kleinigkeit verbessern zu müssen, indem ich Saturnus schreibe nach der Analogie von *alumnus*, *Vertumnus*, *Clitumnus*, *Picumnus*.

2) *Buttm. mythol.* Tom. II. pag. 59. „Für Saturnus bietet sich freilich nicht sogleich wie für diese angeführten (*hodiernus*, *diurnus*, *nocturnus*, *aeternus*, *diuturnus*) der Wortstamm dar. Allein man vergleiche *saeculum* (denn dies ist die einzig richtige Schreibart (s. die Inschriften bei *Manut. Orthogr. in voce*) und bemerke, dass auch in diesem Worte die zwei letzten Silben nur eine analogische lateinische Endung sind; so ergiebt sich sogleich mit grosser Wahrscheinlichkeit, dass das Stammwort, wovon *saeculum* eine Art Diminutiv ist, ein den Zeitraum überhaupt bedeutendes Wort gewesen sein muss, gleich bedeutend mit dem griechischen αἰών und dem latein. *aevum*, und von beiden nur durch das eintretende „s“ verschieden, etwa „*saium*“ oder „*saeum*“, wovon also *saturnus* ein Adjectiv war, wie *aeternus* von *aevum*. Der Sprachgebrauch gab diesem letzteren Adjectiv den Begriff der Fortdauer und Ausdehnung überhaupt etc. — Quodammodo ad Buttmanni etymon referri possunt quae leguntur apud *Servium* ad Virgilii *Aen.* III. v. 104. . . . Ut autem fingatur Saturnus filios suos comesse, ratio haec est: quia dicitur deus esse aeternitatis et saeculorum. Saecula autem annos ex se natos in se revolvunt.

„saeculum“, quam descriptionem per „ae“ veriore et antiquiorem tuetur, a graeco „αἰών“ repetens et saturnum — nomen adjectivum a voce „saeculum“ ortum esse contendens. Quod etymon, quantumvis acute formatum sit, duplici nititur errore. Legimus enim apud Varronem VI. c. 2. L. L. „*seclum* spatium annorum centum vocarunt dictum a sene, quod longissimum spatium senescendorum hominum id putant. *Aevum* ab *aetate* omnium annorum, hinc *aeviternum*, quod factum est aeternum, quod graeci αἰῶνα, id aut Chrysippus „ἀεὶ ὄν“, quibus origo secli sive seculi a sene et aevi ab aetate perspicue docetur. (1)

Sed concedatur, Varronem in etymologia non multum vidisse, concedatur, intimam aevi et αἰῶνος cognationem esse; inde tantum efficitur, voces *aeviternus*, *aeternus* et *saeternus* ad radicem „αἰῶνα“ posse revocari; Saturni autem nomen, nisi praecepta grammatica omnino negligamus, apertamque licentiae atque libidinis speciem habeamus, haud unquam a voce „αἰών“ ducere poterimus. Ceteroquin neminem fugerit (— quod alterum errorem, quin etiam τὸ πρῶτον ψεῦδος Buttmanni dicemus —) hoc etymon eo consilio inventum et excogitatum esse, ut Cronus cum Saturno ad unius ejusdemque dei notionem revocetur. Quam rerum diversissimarum confusionem deinceps examinabimus.

Etymon, quod ultimo liberae reipublicae Romanae

Unde graece χρόνος quasi χρόνος i. e. tempus dicitur.“ — Praeterea nemo non intelliget, omnes scriptorum locos, quibus ad comprobandum illud Ciceronianum etymon usi sint, propterea quod temporis notionem attingunt, cum „Aeterno“ quem Buttmannus dicit, jungi et consociari posse.

seculo apud doctorum hominum plurimos obtinuisse videtur, exponitur apud Ciceronem cap. 25. lib. II. de natura deorum, ubi haec leguntur: „Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet. Κρόνος enim dicitur, qui est idem quod χρόνος, id est spatium temporis. *Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis*¹⁾.“ — Ex ordine et institutione totius

1) Etymon a Cicerone relatum tangunt: *Servius* ad Virg. Georg. IV. v. 143 quod ideo fingitur, quia Saturnus, ut diximus (Aen. III. 104.) temporum deus est, quae in se revolvuntur, in aeternum. *Lydus* de mensibus I. 1. . . . „Ὁρθῶς ἄρα οἱ μυθικοὶ τὸν Κρόνον τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἀφανίζοντα ποιοῦσιν, αἰνυττόμενοι δήπου. τὸν χρόνον πατέρα τε ἅμα καὶ ὄλεθρον τῶν ὑπὲρ αὐτοῦ φουμένων γίνεσθαι.“ Idem III. cap. 11. Ταύτη καὶ Κρόνος παῖς Οὐρανοῦ λέγεται ὁ γὰρ χρόνος ἐκ τῶν τοῦ οὐρανοῦ κινήσεων πρόεισιν, ὥστε καιρός ἐστι χρόνου παράδειγμα, καὶ οὐκ αὐτὸς ὁ χρόνος.“ Idem IV. c. 44. Ὁρθῶς οὖν ὁ Φιλόλαος τὴν δυάδα Κρόνου σύνευνον εἶναι λέγει, ὃν κατὰ τὸ προφανὲς χρόνον ἄν τις εἴποι.

Idem in fragm. Pag. 116. edit. Bekkeri: „Εἰσὶ δὲ οἱ Φασι, τὸν Κρόνον ἢ κατὰ ἀντιστοιχειάν τὸν χρόνον Οὐρανοῦ εἶναι παῖδα· καὶ γὰρ ἐκ τῆς οὐρανοῦ κινήσεως ὁ χρόνος. *Augustinus* „Dé civitate Dei“ IV. 10. med. „quia Saturnus, inquit, temporis longitudo est. Tempus igitur colunt, qui Saturnum colunt etc. Idem VII. c. 19. χρόνον appellatum dicit, quod graeco vocabulo significat temporis spatium, sine quo semen, inquit, non potest esse secundum. *Lactantius* de falsa religione cap. 12. med. „quid quod ipsi

libri Cicero non suam ipsius hoc loco dicit sententiam, sed Lucilium Balbum quendam ex mente Stoicorum loquentem facit, quem cap. 24 lib. III. sub Cottae Academici nomine refutare conatur, cum dicit: „In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis ect.“ Quae diligenter examinantibus etymon illud summi ponderis atque momenti esse statim apparebit. Primum enim sententiam et opinionem docet, quae tunc apud Romanos plurimum valebat, et fontes aperit, e quibus veram mythorum cognitionem desideranti hauriendum sit; tum Saturni et Croni similia quaedam ab initio fuisse testificatur; deinde partem vis divinae Saturni tangit, quae, ut opinor, non solum eum cum Crono confundendi ansam praebuit, sed etiam apud priscos Latii incolas maxime viguit. Nam si verba Ciceronis ita mutemus, ut pro „se“ homines et pro „annis“ bonis substituamus: et secernentur, quae a Graecis mytho nostro admista sunt, et Saturnus, qui homines omnes bonis saturet, aptissime definietur. Quae, neglecto quaestionum ordine, hoc loco nobis exponenda et quasi praecipienda videbantur, et quamvis formam improbemus, etymi hujus sensum ad veri et certi etymi similitudinem proxime accedere damus.

Jam nobis etyma quaedam in medium proferenda sunt, quae silentio praetermitteremus, nisi timendum esset,

Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt? cum affirmant esse eum Saturnum, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum continet, eumque graece id ipsum nomen habere. Κρόνος enim dicitur quod est idem quod χρόνος i. e. spatium temporis; Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis.

ne viri docti mancam et imperfectam disputationis rationem vitio nobis verterent et levitatem exprobrarent. Tantum enim abest, ut rem ista acu tetigerint, ut longissime a vero aberrant et, nisi divinam Saturni vim ex parte no- tent, nihil omnino habeant commendationis. De quibus quae multi doctiores examinaverint et dijudicaverint, bre- viter nobis dicere licebit.

Quorum primum apud Macrobius cap. 8. lib. I. legi- tur: „Propter abscissionis pudendorum fabulam etiam nostri eum Saturnum vocitarunt, παρὰ τὴν σάσιν, quae mem- brum virile declarat, veluti Sathimum, unde etiam Satyros veluti sathimos, quod sint in libidinem proni, appellatos opinantur¹⁾.“ Quae „ἀπὸ τῆς σάσις“ Saturni explicatio, legibus grammaticis omnibus posthabitis, hanc manifestam habet sententiam, ut terrae ubertatem et fecunditatem bene significet.

Alterum hujusmodi etymorum, cujus *Josephus Scali- ger* auctor fuit, e *Friederici Lindemanni* corpore gramma-

1) Cf. *Buttmanni* mythol. Tom. II. pag. 59 . . . Sicherer aber weiss ich, dass ich heutige Sprachkritiken von den vorhandenen schlechten Etymologien des latein. Namens, namentlich von der von „σάσις = membrum virile, weil nämlich dieser Gegenstand in Saturns Mythologie vorkommt, nicht mehr abzuschrecken brauche. Wenn indessen Macrobius (I. 8) sowohl Saturnus als auch Satyrus von diesem Worte ableitet, so könnte man, ohne die Ableitung anzunehmen, doch auf eine ursprüngliche Einerleiheit (?) dieser Namen verfallen und darin noch dadurch bestärkt werden, dass beide Begriffe — der des Saturnus wie der des Satyrus auf die Urzeit der Menschheit uns führen.

ticorum Latinorum veterum offero, cum Scaligeri liber mihi non ad manus sit. Legitur ibi pag. 692. Tom. II: „Porro Saturni nomen Tuscum esse mihi concedent, inquit Scaliger apud Varronem, qui sciunt Syriace et pro certo habent, olim Tuscorum linguam Aramaeam fuisse: *Saturnus* enim lingua Syriaca significat *latentem*. Unde in agro Latino quasi interpretantes vocarunt eum Latium et ejus uxorem Opem Latiam et in pontificalibus indigamentis dicebatur *Latia Saturni*. Gel. lib. XIII. cap. 12. et ab eo *Latium*, quod Saturni terra.“

Quae ab extremis quasi orbis terrarum repetita explicatio a me, Syriacarum literarum experti recenseri non potest. Quamquam facere non possumus, quin sententiam Scaligeri, Tuscorum linguam olim Aramaeam fuisse, in dubium vocemus et ut insulsam reprobemus. Nihil nobis alienius et remotius esse videtur, et apud neminem omnium, qui origines linguarum literis tractaverunt, talia nos legere meminimus.

Tertium etymorum, quorum jam mentionem fecimus, apud *F. P. Fulgentium* ex Apollophanis carmine quodam epico affertur, ubi ¹⁾ haec leguntur: „Falcem etiam fert non immerito (Saturnus), sive quod omne tempus in se vergat ut curvamina falcium, sive propter fructum: Unde etiam castratus dicitur, quod omnes fructuum vires abscissae atque in humoribus viscerum veluti in mare projectae, sicut illic Venerem ita et libidinem gignant necesse est. Nam et Apollophanes in epico carmine scribit *saturnum quasi sacrum* νοῦν, νοῦς enim graece sensus dicitur, aut satorem νοῦ, quasi divinum sensum creantem

1) *F. P. Fulgentii* mythol. I. c. 2. med.

omnia etc.“ — De quibus difficilis quaestio existere non potest; deformem nimirum et immanem videmus cum rerum tum verborum coagmentationem, ad quam excogitandam. Fulgentius graeca pariter ac Latina lingua abusus est. Verba enim, quibus Saturni nomen componitur et quasi conglutinatur, non solum inter se sunt diversissima, sed etiam etymon, de quo disputamus, minime attingunt. *Satorem* supra jam commemoravimus; posthaec hujus notio- nis, quam viri docti cum mythologia Saturni junxerunt, mentionem faciemus.

Quibus praemissis quum nobis viam et iter ad perfi- ciendam hanc quaestionum partem muniverimus, ad calcem properantes notationem proponimus, quae nec Syriacam nec Hebraicam nec Graecam linguam sapit, nec inepte composita est, nec testimoniis clarorum virorum omnino caret, sed vim divinam, quam vetustiores Latii incolae Saturno tribuisse videntur, satis bene exprimit et magnam summae simplicitatis habet commendationem. Fontem enim, ex quo Saturni nomen emanaverit, diligenter investiganti nulla omnino magis quam „*saturi*“ vox arridebit. Satur- num igitur, ut grammatice loqui liceat, nomen adjectivum dicimus, pari ratione a *saturo* ductum, qua ducuntur voces externus ab extero, internus ab inter, supernus a supero, maternus a matre, paternus a patre et in numero nominum habemus in „nus“ excidentium, quibus quod omnes sciunt, cum origo tum conditio et locus rei vel personae cujusdam indicatur; idem Saturnum deum saturitatis dici- mus, qui non solum rebus omnibus diffluat atque abundet, sed hominibus etiam et animalibus, quibuscunque ad su- stentandam vitam egeant, summa suppeditet liberalitate. Ceteroquin hoc loco notandum est, apud priscos Latii in- colas vocem *saturi* una litera immutata per *satiram* et *sa-*

teuram pronunciatam, indeque Satirni et Sateurni formas ortas esse, nisi, quod omnino contendere malim, hac formae inferiori aetati tribuendae sint. Literas „u“ et „i“ promiscue apud Latinos scriptas esse, satis constat. Quod etymon ne a nobis profectum et quasi confictum esse videatur, *Dionysium Halicarnassensem*, cuius iudicium et auctoritas alias non spernitur, testem nomino.

Est enim apud hunc¹⁾: Οὐδὲν οὖν θαυμαστὸν τοὺς παλαιούς ἱερὰν ὑπολαβεῖν τοῦ Κρόνου τὴν χώραν ταύτην, τὸν μὲν δαίμονα τοῦτον οἰομένους εἶναι πάσης εὐδαιμονίας δοτῆρα καὶ πληρωτὴν ἀνθρώποις· εἴτε χρόνον αὐτὸν δεῖ καλεῖν, ὥς Ἕλληνες ἀξιοῦσιν, εἴτε Κρόνον ὥς Ῥωμαῖοι. Integra hujus loci scriptio a multis quidem in suspicinem adducta est, et Reiskius in editione sua Stephanum et Casaubonum . . . εἴτε Κρόνον (vel χρόνον) αὐτὸν δεῖ καλεῖν, ὥς Ἕλληνες ἀξιοῦσιν, εἴτε Κόρον (vel Κόρων) ὥς Ῥωμαῖοι . . . legisse memorat. Sed utramcunque lectionem probaveris, hoc tamen manebit nec quidquam dubitationis habebit, Dionysium Saturni vim et naturam adumbrare, et quibus quum Graeci tum Romani deum appellaverint nominibus significare voluisse. Quodsi κόρονον (= saturum) vocem hybridam ἀπὸ τοῦ κόρου (= saturitate) ortam et tum in κρόνος contractam sumamus, manifestum et apertum est, Dionysium Saturni nomen Κρόνου graeca voce reddidisse et ad *saturi* vocis originem revocasse. Apud eundem Dionysium²⁾ haecce leguntur: „ὁς νῦν μὲν καπιτωλῖνος ὀνομάζεται, ὑπὸ δὲ τῶν τότε ἀνθρώπων Σατόρνιος

1) *Dionysius Hal.* Antiquit. Rom. lib. I. c. 38 ineunte.

2) *Idem A. R.* lib. I. c. 34.

ἐλέγετο, ὥσπερ ἂν εἴποι τις Ἑλλάδι Φωνῇ Κρόνιος quibus Saturnii vocem graeca voce Κρονίου redditam esse satis probatur. Quae quidem Buttmannum ¹⁾ non fugerunt, sed veram etymi nostri rationem viro clarissimo non satis comprobata fuisse vehementer mirandum est.

Consimilem de Phaenonte, stella Saturni, quem graeci secundum theologiam Cronon, quasi deum saturum, secundum etymologiam vero plenum et satiatum annis vel longaevum nominaverint, Joannes Lydus ²⁾ refert sen-

1) *Buttmann* mytholog. Tom. II. pag. 32, ubi ad locum Dionysii, quem supra exposuimus, haec annotantur: sDie ausgezeichneten Worte liessen sich vielleicht so erklären: Die Griechen deuten ihren Saturnus oder Κρόνος und sagen er sei die Zeit; die Römer lassen sich auf keine solche Deutung ein, sondern erkennen in dem Saturn bloss die Person — ihren Gott und ehemaligen König des Landes. Mit grösserem Rechte scheint man jedoch die Stelle für verdorben zu halten. Und zwar wollen Stephanus und Casaubonus lesen: εἴτε Κρόνον (Χρόνον) . . . εἴτε Κόρον (Κόριον) ὡς P. Vielleicht ist diess im Wesentlichen der Wahrheit sehr nah. Ich möchte nämlich Alles unangerührt lassen, und nur zuletzt statt Κρόνον schreiben Κόρονον. Dann wären hier wirklich zwei Deutungen des Namens. Bei den Griechen ist die durch Χρόνος die gangbare; bei den Römern heisst er Saturnus. Dies erklärt sich Dionysius nach Cicero's Vorgang aus *satur* und findet darin eine Uebersetzung des Nomens Κρόνος statt Κόρονος, von Κόρος = saturatio. Wirklich stimmt, wenn man auf die Quantität der Silbe „sa“ nicht achtet, Κόρο-νος buchstäblich mit Satur-nus überein. —

2) *Joannes Lydus* de mensibus lib. II. c. 2.

tentiam: Τὴν ἐβδόμην ἡμέραν Αἰγύπτιοι μὲν καὶ Χαλδαῖοι προσφωνοῦσι Φαίνοντι, οὕτω κατ' αὐτοὺς προσ-
αγορευόμενον ἄστὲρι τῷ πάντων ἀνωτάτῳ, ψύχοντι
ἄκρως καὶ πρσεχῶς ξηραίνοντι. Κρόνον δὲ αὐτὸν
"Ελλῆσιν ἔθος καλεῖν κατὰ μὲν Θεολογίαν οἷα διακορῇ
νοῦν, κατὰ δὲ ἐτυμολογίαν οἶονεὶ πλήρη καὶ μεστὸν
ἐτῶν ἀντὶ τοῦ μακραίωνος." — Quo loco, quamvis Ly-
dus Creuzero iudice antiqua et nova mirum in modum
commisceat, verum Saturni etymon — *satur* — planis
verbis expressum est. Si vero quis contendat, Lydum
non vocem saturi sed etymon, quod supra monuimus, a
Cicerone propositum respicere, hoc ipsum sine ullo fraudis
discrimine concedetur; saturare nimirum cum saturi voce
apertam et maximam habet cognationem. Quibuscunque
igitur argumentis ad etymon istud probandum usi sunt,
summo jure ad etymon nostrum referuntur, et hac tantum
in re illi peccasse videntur, quod rivulum fontemque per-
miscuerint rivuloque tribuerint, quod fonti erattribuendum,

Sed jam tertium proponemus, quo, quam nos tuemur.
stabiliatur atque confirmetur sententia, testimonium viri,
qui cum de literis tum de explicandis praecipue Graecorum
et Romanorum mythis immortaliter est meritus.

Creuzero ¹⁾ videlicet etymon hoc prae ceteris arri-

1) Cf. *Fr. Creuzer Symbol. et Mythol. Tom. III. pag. 680*
nota 1. „Es wurde im Vorhergehenden von mir bemerkt, dass
Satur, bald mit der Vorstellung eines physischen, bald mit
der Idee eines metaphysischen Urgrundes der Dinge, der Grund-
begriff des Saturnus sein möchte: In der ersten Beziehung hat
er auch in den Tafeln und Formeln der Arvalbrüder seine Stelle
als Stifter der agrarischen Cultur.“

det et satori voce modo physico modo metaphysico sensu creatoris atque auctoris, a quo omnia orta et procreata sint, naturam et vim Saturni divinam optime significari apertis verbis docet. Quod iudicium non abhorret a sententia *Bauri* ¹⁾ C. V., qui etymon a Cicerone relatum tuetur. Syllabarum temporis aliquantum ponderis afferentibus primam satori syllabam corripere, Saturni vero produci libentissime concedo, hoc tamen isti cogitent velim, praeter Buttmannum, qui Saturni etymon proposuerint, omnino neminem syllabarum temporis rationem habuisse, nec, quod mihi quidem persuasissimum est, in explicandis verborum notionibus syllabarum temporis ubique rationem haberi posse.

Quae cum ita sint, quod prima disputationis parte efficere volumus, argumentis satis probabilibus effecisse nobis videtur.

CAPUT II.

De cognominibus et signis Saturni.

Quibus veteres signis finxerint quibusque nominibus denotaverint deos investigare permagni nobis momenti est,

1) *Ferdinand Christian Baur*, Symbolik und Mythologie Tom. II. Sect. I. pag. 227. med. „In dieser Beziehung möchten wir die Etymologie, die Cicero nat. D. III. 24. angiebt „Saturnus heisse der Gott, quia se saturat annis“ nicht für verworfen erklären, indem auch der griechische Κρόνος, mit welchem Saturnus Eins sein soll, mit κρόνον und κροῖω zusammenhängt.

propterea quod vis et natura deorum, quos veteres conluerunt, formis illis adumbrata et quasi oculis proposita est, quas si neglexeris, haud facile hanc intelligas.

§. 1.

Quibus cognominibus veteres deum denotaverint.

Ut testes pro temporis ratione offerantur, primum Ciceronis, Virgilii, Ovidii, Plutarchi et Dionysii verba proponemus, tum grammaticorum auctoritas sequetur, denique addentur, quae apud patres ecclesiae legimus.

Apud *Ciceronem* ¹⁾ Saturnus *pater deorum* dicitur, quem vulgo maxime ad Occidentem colant; *Virgilius* ²⁾ deum modo *senem*, modo *falciferum*, modo *vitisatorem*, modo *ultimum* Latini *sanguinis auctorem* nominat. Vitisatoris nomen, quo apud Virgilium Saturnus appellatur, *Hildebrandus* C. V. in dubium vocare studet, Arnobium contendens locum hunc obiter legentem eo peccasse, quod Sabinum vitisatorem

1) *Cicero* de nat. deor. ed. Creuzer III. cap. 17. med.: „Quid enim — aiebat — si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem vulgo maxime ad Occidentem colunt.

2) *Virgilius* Aen. VII. 48 u. 49 — — —

Fauno Picus pater; isque parentem

Te, Saturne, refert: tu sanguinis ultimus auctor,
ibidem v. 178—180

Italusque, paterque Sabinus,

Vitisator, curvam servans sub imagine falcem —

Saturnusque senex.

cum Saturno confuderit¹⁾). Nobis quidem hic locus ex varia distinguendi ratione varie explicari posse videtur. Nam si comma post vocem Sabini ponendum concedas, nihil impedit, quominus vitisatoris vocem ad Saturnum referamus, cum, quod omnes sciunt, apud poëtas particula „que“ interdum vim explicandi habeat. Quam interpretationem, quod permagni momenti est, Servius quoque docet ad Virgil. Aen. III. v. 165 explicans: Oenotrii, dicti vel a rege [ejusdem nominis] vel a vino; Italis enim primus vitem ostendit Saturnus, ut in septimo (179) legimus: „Vitisator, curvam servans sub imagine falcem Saturnusque senex.“

Ovidius²⁾ deo nomen *falciferi* imponit, quem *Plutar-*

1) *Arnobius* adv. notiones III. 29. ed. Hildebrand p. 300: Cum eis facere nequeo, qui verba Virgil. Aen. VII. 179 „*vitisator curvam servans sub imagine falcem Saturnusque senex*“ ad Saturnum, non ad Sabinum referunt. Puto enim, Arnobium, qui Virgilii verba ante oculos habuit, in errorem eo inductum fuisse, quod obiter tantum ejus versus perlegerit, et quae ad Sabinum pertinent ad Saturnum retulerit. Quantum enim scio, nusquam alias Saturnus *vini* appellatur *inventor* apud Latinos, sed ex Virgilio hic honor Sabino tribuendus est. —

2) *Ovidius* Fast. I. v. 233—235.

Tuscum rate venit in omnem

Ante pererrato falcifer orbe deus;

Hac ego Saturnum memini tellure receptum.“

3) *Plutarchi* quaest. Roman. ed. Reiskius Tom. VII. pag. 81. — διὰ τί δὲ τὸν Κρόνον πατέρα τῆς ἀληθείας νομίζουσιν.

chus ³⁾ *veritatis patrem* et *Dionysius Hal.* ¹⁾ *auctorem et perfectorem humanae felicitatis* perhibet. Apud *Servium* ²⁾ Saturno et *senis et pluviarum dei*, apud *Augustinum* ³⁾ *seminis datoris vel satoris Sterces et Stercutii*, apud *Arnobium* ⁴⁾ *vitisatoris et falciferi et ramorum luxurian-*

1) *Dionys. Halic.* antiquit. Rom. lib. 1. c. 38. ineunte, qui locus supra cap. I. adscriptus est.

2) *Servius* ad *Virg. Georg.* I. v. 336 — — — Ideo autem hoc dicit, quia Saturnus deus pluviarum est, Unde etiam (primus) senex fingitur: nam senes semper novimus esse gelidos. Hic autem in Capricorno facit gravissimas plnrias.

3) *Augustinus* C. D. VII. c. 3. med. Inter selectos itaque deos Vitumnus vivifactor et Sentinus sensificator magis haberi debuerunt, quam Janus seminis admissor et Saturnus seminis dator vel sator. (Similia leguntur lib. VI. c. 13. med. et c. 15. ineunte). Idem lib. XVIII. c. 15. De hujus Pici patre Saturno viderint, quid sentiant talium deorum cultores, qui negant hominem fuisse: de quo et alii scripserunt, quod ante Picum filium suum in Italia ipse regnaverit; et Virgilius notioribus literis dicit (*Aen.* VIII. v. 321—325, qui locus ab Augustino adscriptus est). Sed haec poëtica opinentur esse figmenta et Pici patrem *Stercen* potius fuisse asseverent, a quo peritissimo agricola inventum ferunt, ut fimo animalium agri fecundarentur, quod ab ejus etiam nomine stercus est dictum, hunc quidem *Stercotium* vocatum ferunt. Quolibet autem ex causa cum Saturnum appellare voluerint, certe tamen hunc Stercen sive Stercentium merito agriculturae fecerunt deum.

4) *Arnobius* adv. nat. III. c. 29. extrem. — — — atque ita ex ordine tollitur et iste coelestium (Saturnis) quem coelo esse editum, magnorum esse *procreatorem* deorum, *vitisatorem*, *falciferum* — — — vetustas edidit prisca etc. Idem VI. c. 25. ab init. „Itaque Hammon

tium tonsoris, custodis ruris et magnorum deorum procreatoris, apud *Lactantium* ¹⁾ *satoris omnium deorum* nomina sunt.

Praeterea *Zeissius* ²⁾ V. C. locum Servii laudans, Vervactoris, Reparatoris (al. Repastinatoris), Imporcitoris, Oburatoris, Occatoris, Sarritoris, Subruncinatoris, Messoris, Convectoris, Conditoris, Promitoris, Nodoti et Lacturni, Saturno nomina tribuit, in quo hoc probe observandum nec silentio praetermittendum est, et apud Servium et apud Fabium Pictorem singulares his nominibus deos notari.

cum cornibus jam formatur et fingitur arcetinis, Saturnus cum *adunca falce custos ruris* ut aliquis, *ramorum luxuriantium tonsor*.

1) *Lactantius* lib. I. de falsa relig. cap. 23. med. „Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos non amplius quam MDCCC. natum esse Saturnum, qui et *sator omnium deorum* fuit.“

2) *Zeissii* Röm. Alterthumskunde pag. 85, ubi laudatur nota 1 Servii Comment. ad Georg. I. 21. Leguntur apud Servium haecce: (Quod autem dicit) *studium quibus arva tueri*; nomina haec numinum in indigitamentis inveniuntur, i. e. in libris pontificalibus, qui et nomina deorum et rationes ipsorum nominum continent: quae etiam Varro dicit. Nam, ut supra diximus, nomina numinibus ex officiis constat imposita. Verbi causa, ut ab occatione deus occator dicatur, a sarritione deus sarritor, a stercoratione Sterculinus, a satione sator. (Fabius Pictor hos deos enumerat, quos invocat Flamen, sacrum cereale faciens Telluri et Cereri Vervactorem, Reparatorem, Imporcitorem, Insitorem, Obaratorem, Occatorem, Serritorem, Subruncinatorem, Messorum, Convectorem, Conditorem, Promitorem.

Pariter a *Plinio* ¹⁾ *Stercutus*, a *Tertulliano* ²⁾ *Sterculus* sive *Stercutius* et *Stercutus*, ab *Augustino* ³⁾ *Nodotus* et *Lacturnus* singulares dii nominantur.

Quamquam suspicari licet ex more Romanorum notissimo, quo quae de dei natura cogitarent dividere et quasi distrahere et singula dei negotia ad singularium deorum personas formasque redigere solerent, quaecumque his nominibus exprimantur ex unius Saturni notione ficta et procreata esse. Cujus rei plurima exempla cum apud ceteros patres ecclesiae, tum maxime apud Augustinum inveniuntur. Nec praetermittenda est Macrobiani sententia: Sat. I. c. 7. med. — — mellis et fructuum repertorem Saturnum aestimantes. Hunc Romani etiam *Stercutum*

1) *Plinii* N. H. XVII. 9. Augeas rex in Graecia excogitasse traditur (fimi usum) divulgasse vero Hercules in Italia, quae regi suo *Sterculo*, Fauni filio, ab hoc invento immortalitatem tribuit.

2) *Tertull.* apolog. 25. Scilicet ista merces a Romanis diis pro gratia expensa est, *Sterculus* et *Mutinus* et *Sarentia* provexit imperium — — Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur, si conferendi imperii tenent potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus et Jupiter? aliquem opinor *Sterculium*, sed Romae postea cum indigenis suis.

3) *Augustin.* C. D. IV. 8. med. Praefecerunt ergo Proserpinam frumentis germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum *Nodotum*, involumentis folliculorum deam *Volutinam*; cum folliculi putescunt, ut spica exeat, deam *Patelanam*; cum segetes novis aristis aequantur, quia veteres aequare hostire dixerunt, deam *Hostiliam*; florentibus frumentis deam *Floram*, lactescentibus deum *Lacturnum* etc.

vocant —“ (ubi Stercuti nomen manifestis verbis Saturno tribuitur. Itaque non dubitamus, quin *Tellumonis* et *Rusoris* nomina ad eundem Saturnum referenda sint ¹⁾). Quam rem capite quarto memorabimus.

§. 2.

De imaginibus, quibus Saturnus apud veteres formatus sit.

Ut nulla gens tam immanis et barbara fuit, quae non aliqua Numinis supremi cognitione imbuta sit, ita rerum divinarum notio sive sensus a Deo ipso omnibus hominibus ingenerata atque insita est. Nativa igitur et naturalis antiquissimorum populorum religio unius et veri Dei cultus fuisse nobis videtur, non propterea, quod sacrorum codicum argumento hoc docemur, sed quod mens et ratio et manifestum animi humani desiderium unum omnium rerum auctorem postulat unumque indicat, a quo omnia orta sint et gubernentur.

Quod si concesseris, externus sacrorum nexus et historica religionum, quae apud veteres populos fuerunt, propagatio non desiderabitur, cum ratio humana semper et ubique sibi ipsi par paria quoque gignat. Itaque, ne longus sim, imaginum usus, quibus virtutes divinae cum rebus vel in coelo vel in terra vel in mari obviis comparatae exprimerentur, et antiquus et omnium populorum communis fuit, e. g. Βαύτυλος λίθος apud Graecos²⁾ Theraphim apud Mesopotamios³⁾ et Phallus apud Italos aliosque populos⁴⁾, quod utrum ex prima vera religionis aberratio-

1) Creuzer l. l. III. p. 105. nota 5.

2) Genes. XXXI. v. 19. Ezech. XXI. v. 26. Hos. III. v. 4.

3) Creuzer l. l. III. p. 542. Hartung l. l. II. p. 140.

4) Varro apud August. C. D. VII. 19. 23. 24.

ne an ex humana mentis desiderio ortum sit, jam integrum relinquentes hoc tantum memoramus, veteres Latinos in cultu deorum vel omnino nullis vel imaginibus usos esse rudibus et infectis. Hartung. Num. 8. Varro apud Augustinum IV. 31. Quibus addimus *Clementem Alex.* Strom. I. pag. 304 et 305: Νουμᾶς δὲ ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς Πύθαγόρειος μὲν ἦν· ἐκ δὲ τοῦ Μωσέως ὠφεληθεὶς διέκάλυπεν ἀνθρώποειδῇ καὶ ζωόμορφον εἰκόνα Θεοῦ Ῥωμαίους κτίζειν. ἐν γοῦν ἑκατὸν καὶ ἑβδομήκοντα τοῖς πρώτοις ἔτεσι, ναοὺς οἰκοδομοῦμενοι, ἄγαλμα οὐδὲν, οὔτε πλαστὸν οὔτε μὲν γραπτὸν ἐποιήσαντο. Ἐπεδείκνυτο γὰρ αὐτοῖς ὁ Νουμᾶς δι' ἐπικρύψεως ὡς οὐκ ἐφάσθαι τοῦ βελτίστου δυνατὸν ἄλλως ἢ μόνῳ τῷ νῶ; qui locus apud *Eusebium*: Praep. evangel. IX. 6. iisdem fere verbis redditur. — Quibus *Propertii* sententia non omnino repugnat: Eleg. IV. 2. v. 59 et 60:

„Stipes acernus eram, properanti falce dolatus

Ante Numam grata pauper in urbe deus.“

Cui si fidem habeamus, Saturno primum non hominis sed acerni stipitis forma fuit. Cui inferioris aetatis Romanos hominis specie induto nihil attribuisse verisimillimum est, nisi quo deum maxime agriculturae praesidem, vitisatorem, ramorumque luxuriantium tonsorem exprimerent ac designarent, videlicet falcem.

Nec quam apud *Virgilium* ¹⁾ invenimus senis formam, nec quod *Servius* ²⁾ docet, velatum caput jam a vetustiori-

1) *Virgil.* Aen. VII. 180.

2) *Servius* ad Virg. Aen. III. 407. „Sane sciendum, sacrificantes Diis omnibus caput velare consuetos, ob hoc, ne se inter religionem aliquid vagis offerret obtutibus, excepto tantum

bus cultoribus deo attributum fuisse, quisquam nobis persuadebit. Quae vero apud *Fulgentium*¹⁾: „senex abscissis virilibus, velato capite,“ vel quae apud *Albricum*²⁾ sunt: „senex, canus, proluxa barba, curvus, tristis et pallidus, dextra et falcem et serpentis caudam mordentis imaginem tenens, sinistra puerulum in os sibi congerens“ apertam rerum diversarum confusionem docent, et fabulam Saturni exornatam et amplificatam esse praetermittunt. Romanos enim, quae majores de deo docuissent, amplificasse et immutasse et seculorum progressu antiquas Latii fabulas cum fabulis graecorum conjunxisse nemo negabit³⁾. Hoc

Saturno, ne numinis imitatio videretur; (quia Saturnus velato capite ibi cernitur).

Lindemanni corp. grammat. vet. tom. II. pag. 263. 478. 714.

1) *Fulgentii* mytholog. lib. I. c. 2. Saturnus Pollucis filius dicitur Opis maritus, senior, velato capite, falcem gerens, cujus virilia abscissa et in mare projecta Venerem genuere. — — Velato vero capite ideo fingitur, quod omnes fructus foliorum obnupti teguntur umbraculo. Filios vero suos comedisse fertur, quod omne tempus, quodcunque gignit, consumit. Falcem fert non immerito etc.

2) *Albricus* de deorum imaginibus (ab initio): Saturnus primus deorum supponebatur et pingebatur ut homo senex, canus, proluxa barba, curvus tristis et pallidus, (tecto capite, colore glauco, qui una manu, sed dextra falcem tenebat et in eadem imaginem serpentis portabat, qui caudam propriam dentibus commordebatur; altera vero, scilicet sinistra filium parvulum (ad os applicabat eumque devorare videbatur.

3) *Hartung*. II. Tom. I. p. 28 et 29. Tom. II. p. 249. 256.

modo factum est, ut simulacrum dei ex acerno stipite, quem Propertio teste agrestes homines properanti falce dolassent, profectum deinceps ad hominis speciem formaretur, caveretur et oleo, optima, quas agricultura gignit rerum, repleteretur ¹⁾ quod mali interpretes aliquot seculis interpositis ad ejus speciem deformaverunt, qui tristis senex et hominibus inimicus esset, quem puerulos devorasse non puderet. Clepsammidium et alia, quae ceterior aetas deo tribuerit, commemorare nil attinet. Id tantum in fine capitis annotemus, signum dei Romae *Macrobio* teste ²⁾ compedibus laneis per annum alligatum festis Saturnalium diebus solutum fuisse, cujus rei causam Verrius Flaccus se ignorare dixit, Apollodorus autem ad rationes físicas, semen in utero matris inclusum et proventum ejus in lucem re-

1) *Plinii* H. N. XV. 7. extr. „Certe simulacrum Saturni Romae intus oleo repletum est.

2) *Macrobi.* Sat. I. 8. med. „Cur autem Saturnus ipse in compedibus visatur, Verrius Flaccus causam se ignorare dicit. Verum mihi Apollodori lectio sic suggerit: Saturnum Apollodorus alligari ait per annum laneo vinculo, sed solvi ad diem sibi festum i. e. mense hoc Decembri, atque inde proverbium ductum: deos laneos pedes habere; significari vero decimo mense in utero animatum in vitam grandescere: quod donec erumpat in lucem mollibus naturae vinculis detinetur. *Arnob.* adv. not. IV. 24. med. Numquid parricidii causa vinctum esse Saturnum et oblui diebus statutis vinculorum ponderibus et levare. *Lucani Phars.* III. 113 et 155.

pugnaxque Metellus,

Ut videt ingenti Saturnia templa revelli

Mole rapit gressus —

tulit. — Quae res, quomodo explicanda nobis videatur, capite quarto tangemus.

CAPUT III.

De cultu Saturni.

§. 1.

De aris et templis.

Auctorem cultus et tempus quaerentes, quo primum ara deo statuta et templum consecratum sit, in summam incurrimus difficultatem. Varro¹⁾ scriptorum, qui hujus rei mentionem fecerunt, et aetate et auctoritate facile primus, Annalium verba laudans Tatium regem Saturno aram vovisse docet, idemque in monte Tarpejo sive Saturnio antiquum oppidum fuisse memorat, cujus se vivente tria vestigia manerent: fanum Saturni in faucibus montis, Saturnia porta et parietes post aedem Saturni, qui in legibus aedificiorum privatis Posticorum murorum nomine inscripti essent. Quibus summam aedis illius vetustatem a Varrone non dubitari facile intelligimus.

¹⁾ Varro l. L. ed. O. Müller V. 11. c. 74: Et arae Sabinam linguam olent, quae Tati regis voto sunt Romae dedicatae; nam ut Annales dicunt, vovit Opi Florae, Vedio, Jovi Saturnoque. Idem V. 5. 42. Hunc antea montem Saturnium appellatum prodiderunt et ab eo late Saturnium terram, ut etiam Ennius appellat; antiquum oppidum in hoc fuisse scribitur. Ejus vestigia etiam nunc manent tria: quod Saturni fanum in faucibus; quod Saturnia porta quam Junius scribit ibi, quam nunc vocant Pandanam; quod post aedem Saturni in aedificiorum legibus privatis parietes Postici muri sunt scripti.

Idem apud *Macrobius* Sat. I. 8 aedem Saturni ad forum faciendam locasse C. Tarquinium regem; Titum vero Larcium dictatorem Saturnalibus eam dedicasse scribit. Multo majorem vero de hac re sententiarum varietatem a *Dionysio Hal.* relata legimus, quo teste alii originem cultus Saturni comitibus Herculis tribuerunt ¹⁾, alii heroem ipsum vel auctorem vel emendatorem cultus fuisse voluerunt ²⁾, alii Titum Tatium regem ³⁾, alii Tullum Hostilium ⁴⁾

1) *Dionys. Hal.* A. R. I. 34. med. Καὶ αὐτὸν (τὸν λόφον) ἱερὸν τοῦ Κρόνου νομίζοντες Ἡλεῖοι, Θυσίαις καὶ ἄλλαις τιμαῖς συνιόντες γεραίρουσιν ἐν ὠρισμένοις χρόνοις. Εὐξενος δὲ, ὁ ποιητῆς ἀρχαῖος καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν Ἰταλικῶν μυθογράφων (?) ὑπ' αὐτῶν οἴονται Πισατῶν, διὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ παρὰ σφισι Κρονίου, τεθῆναι τῷ τόπῳ τοῦνομα καὶ τὸν βωμὸν τῷ Κρόνῳ, τοὺς Ἑπειοὺς ἰδρύσασθαι μεθ' Ἡρακλέους, ὃς ἔτι καὶ νῦν διαμένει παρὰ τῇ ῥίζῃ τοῦ λόφου κατὰ τὴν ἀνοδὸν τὴν ὑπὸ τῆς ἀγορᾶς φέρουσιν εἰς τὸ Καπιτώλιον.

2) Idem I. 38. med. λέγουσι δὲ καὶ τὰς Θυσίας ἐπιτελεῖν τῷ Κρόνῳ τοὺς παλαιούς, ὥσπερ ἐν Καλχηδόνι, τέως ἢ πόλις διέμεινε, καὶ παρὰ Κελτοῖς εἰς τόδε χρόνου γίνεται καὶ ἐν ἄλλοις τισὶ τῶν ἐσπεριῶν ἐθνῶν, ἀνδροφόνους. Ἡρακλέα δὲ παῦσαι τὸν νόμον τῆς Θυσίας βουλευθέντα, τὸν ἐπὶ τῷ Σατορνίῳ καὶ κατάρξασθαι θυμάτων ἀγνῶν, ἐπὶ καθαρῷ πυρὶ ἄζομένων.

3) Idem II. 50. med. Ἰερὰ δὲ ἰδρύσαντο καὶ βωμοὺς καθιέρωσαν, οἷς ἠΐξαντο κατὰ τὰς μάχας θεοῖς: Ἑρμύλος μὲν, Ὀρθωσίῳ Διὶ — — Τάτιος δὲ, ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ καὶ Κρόνῳ καὶ Ῥέα.

4) Idem III. 32. med. Ἰσορρόπον δὲ κακείνης τῆς

deo vovisse, alii Sempronio Atratino et M. Minucio consulibus templum in clivo Capitolino consecratum, alii a Tito Lartio consule hoc templum faciendum locatum, alii a Tarquinio Prisco locatum et ex senatus consulto a Postumo Cominio dedicatum esse contenderunt¹⁾.

μάχης ἐπὶ πολὺν χρόνον διαμενούσης, ἀνατείνας εἰς τὸν οὐρανὸν τὰς χεῖρας ὁ Τύλλος ἤϋξατο τοῖς θεοῖς, ἐὰν νικήσῃ τῇ τότ' ἡμέρᾳ (Σαβίνους, Κρόνου τε καὶ Ῥέας κατακτήσεσθαι δημοτελεῖς ἐορτάς, ἃς ἄγουσι Ῥωμαῖοι κατ' ἑκάστον ἐνιαυτὸν, ὅταν ἅπαντας ἐκ γῆς συγκομίσωσι τοὺς κάρπους. Lib. II. 70. init. οἱ μὲν γὰρ Ἀγωναλεῖς, ὑπὸ δέ τινων καλούμενοι Κολλῖνοι σάλιοι, ὧν τὸ ἱεροφυλάκιον ἔστιν ἐπὶ τοῦ Κολλίνου λόφου, μετὰ Νουμᾶν ἀπεδείχθησαν ὑπὸ βασιλέως Ὀστιλλίου, κατ' εὐχὴν ἣν ἐν τῷ πρὸς Σαβίνους ἤϋξατο πολέμῳ.

1) Idem VI. 1. med. ἐπὶ τούτων Φασὶ τῶν ὑπάτων [Αὐλοῦ Σεμβρονίου Ἀτρατίνου καὶ Μαρκοῦ Μινυκίου] τὸν νεῶν καθιερωθῆναι τῷ Κρόνῳ κατὰ τὴν ἀνοδὸν τὴν εἰς τὸ Καπιτώλιον φέρουσαν ἐκ τῆς ἀγορᾶς καὶ δημοτελεῖς ἀναδειχθῆναι τῷ θεῷ κατ' ἑκάστον ἐνιαυτὸν ἐορτάς τε καὶ θυσίας. τὸν δὲ πρῶτον βωμόν αὐτόθι καθιδρύσασθαι λέγουσιν ὑφ' Ἡρακλέους κατεσκευασμένον, ἐφ' οὗ τὰς ἐμπύρους ἀπαρχὰς ἔθυσον Ἑλληνικοῖς ἔθεσιν οἱ τὰ ἱερά παρ' ἐκείνου παραλαβόντες. Τὴν δὲ γραφὴν τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ, τινὲς μὲν ἱστοροῦσι λαβεῖν Τίτον Λάρκιον τὸν ὑπατεύσαντα τῷ πρόςθεν ἐνιαυτῷ· οἱ δὲ βασιλέα Ταρκύνιον τὸν ἐκπεσόντα τῆς ἀρχῆς· τὴν δὲ καθιέρωσιν τοῦ ναοῦ λαβεῖν Πόστυμον Κομίνιον κατὰ ψήφισμα βουλῆς.

2) Idem VI. 1. med. ἐπὶ τούτων Φασὶ τῶν ὑπάτων [Αὐλοῦ Σεμβρονίου Ἀτρατίνου καὶ Μαρκοῦ Μινυκίου] τὸν νεῶν καθιερωθῆναι τῷ Κρόνῳ κατὰ τὴν ἀνοδὸν τὴν εἰς τὸ Καπιτώλιον φέρουσαν ἐκ τῆς ἀγορᾶς καὶ δημοτελεῖς ἀναδειχθῆναι τῷ θεῷ κατ' ἑκάστον ἐνιαυτὸν ἐορτάς τε καὶ θυσίας. τὸν δὲ πρῶτον βωμόν αὐτόθι καθιδρύσασθαι λέγουσιν ὑφ' Ἡρακλέους κατεσκευασμένον, ἐφ' οὗ τὰς ἐμπύρους ἀπαρχὰς ἔθυσον Ἑλληνικοῖς ἔθεσιν οἱ τὰ ἱερά παρ' ἐκείνου παραλαβόντες. Τὴν δὲ γραφὴν τῆς ιδρύσεως τοῦ ναοῦ, τινὲς μὲν ἱστοροῦσι λαβεῖν Τίτον Λάρκιον τὸν ὑπατεύσαντα τῷ πρόςθεν ἐνιαυτῷ· οἱ δὲ βασιλέα Ταρκύνιον τὸν ἐκπεσόντα τῆς ἀρχῆς· τὴν δὲ καθιέρωσιν τοῦ ναοῦ λαβεῖν Πόστυμον Κομίνιον κατὰ ψήφισμα βουλῆς.

Quodsi subtilitate neglecta Herculis aetatem definire liceat, neminem opiniones illas comparantem effugere poterit, conjecturam de cultus, quem dicimus, origine quatuor secula-decimum tertium, octavum, septimum et quintum — ante aeram vulgarem quasi perlustrare.

Livius ¹⁾ aliorum sententias silentio praetermittens A. Sempronio et M. Minucio consulibus Saturno Romae aedem dedicatam et Saturnalia festum diem institutum esse narrat.

Gellius apud Macrobius Sat. I. 8 init: Senatum decrevisse, ut aedes Saturni fieret: eique rei C. Furium tribunum militum praefuisse memorat.

Festus ²⁾ Saturnorum, gentis antiquissimae, quae montem Capitolinum incoluerit, et arae in clivo illius montis Saturno dedicatae mentionem facit, ubi ante bellum Trojanum ex antiquo ritu apertis capitibus sacrificaverint.

Aurelius Victor ³⁾ auctor est: antiquitus sub clivo

1) *Livii* Hist. II. 21. init. Inde A. Sempronius et M. Minucius. His consulibus aedes Saturno dedicata: Saturnalia institutus festus dies.

2) *Festi* fragm. ed. Lindemannus pag. 253. v. Saturnia. Saturnii quoque dicebantur, qui castrum in imo clivo Capitolino incolebant, ubi ara dicata ei deo ante bellum Trojanum videtur. *Comment. in Pauli Diaconi excerpta* ed. Lindemannus p. 478 et 692.

3) *S. Aurelius Victor*. Origo gentis Rom. init. Aedes quoque sub clivo, in quo pecuniam conditam habebat; Aerarium Saturni hodieque dicitur. Verum quia, ut supra diximus, prior illuc Janus advenerat, cum eos post obitum divinis honoribus

Capitolino aedem Saturni exstitisse, quem juxta Janum mortuum incolae Latii divinis honoribus coluissent.

Apud *Servium* ¹⁾ saepius mentio fit templi, ante cli-
vum Capitolini montis juxta templum Concordiae positi et
arae Saturni ante adventum Aeneae in Italia ab Jano vel
Evandro consecratae.

Macrobius ²⁾ Dionysium fere secutus rem ita explicat,
ut araе sacrorumque originem ab origine templi distinguens
hanc ex plurimorum opinione vel Jano ³⁾ vel comitibus
Herculis auctoribus tribuat, templum vero a Tullo Hostilio,

cumulandos censuissent, in sacris omnibus primum locum Jano
detulerunt.

¹⁾ *Servius* ad Aen. II. 116. Orestis vera ossa ab Ari-
tia Romam translata posita sunt (et condita) ante templum Sa-
turni, quod est ante Clivum Capitolini, juxta Concordiae tem-
plum. Idem Aen. VIII. 319. Georg. II. 502. Aen. III. 407.
quia Saturnus velato capite ibi cernitur. Et Herculi in templo
suo, quia et ipse capite aperto est, vel quia hae araе ante
adventum Aeneae a Jano vel Evandro consecratae sint. — —)

²⁾ *Macrobius* Sat. I. 7. med. Cum inter haec Saturnus sub-
ito non comparuisset; excogitavit Janus honorum ejus augmenta,
ac primum terram omnem ditioni suae parentem Saturniam nomi-
navit: aram deinde cum sacris tanquam deo condidit, quae Sa-
turnalia nominavit.

³⁾ l. l. hi ergo (relicti ab Hercule) cum a latronibus
infestarentur, occupato edito colle Saturnios se appellaverunt,
quo ante nomine idem collis vocabatur et, quia se hujus dei
nomine ac religione senserunt tutos, instituisse Saturnalia ferun-
tur, ut agrestes vicinorum animos ad majorem sacri reverentiam
ipsa indicti festi observatio vocaret.

cum bis de Albanis, tertio de Sabinis triumphasset, ex voto Romae consecratum et Saturnalia primum instituta faciat ¹⁾).

Quae Varronis, Dionysii aliorumque testimonia, quum summo consensu doceant, Latinos ex antiquissimis temporibus Saturnum aris sacrisque coluisse, Livii auctoritas non tanti esse videbitur, cui ceteris neglectis uni fidem habeamus. Cujus sententiae si plurimum tribuatur, eum tamen in modum explicanda et quasi coërcenda est, quem ceteri accurate significaverunt. Quamvis enim historia Romanorum vetustior injuria temporum manca et vitiata sit et res hujusmodi pervestiganti parum felicius successus promittat, non multum tamen a vero aberrasse videberis existimans, non tantum Romae sed compluribus Latii locis jam antiquitus et templa et aras fuisse Saturno dedicata. Cui sententiae Dionysius Hal. minime repugnat, A. R. I. 34. luculenter docens: *ἱερὰ τε πολλαχῇ τῆς χώρας ἐστὶν ἰδρυμένα τῷ θεῷ καὶ πόλεις τινὲς οὕτως ὥσπερ ἡ συμπασα τότε ἀκτὴ, ὀνομαζόμεναι. Χῶροι δὲ πολλοὶ τοῦ δαίμονος ἐπώνυμοι, καὶ μάλιστα οἱ σκόπελοι (καὶ τὰ μετέωρα).* Romae, si Macrobio fides habenda est, citeriore tempore duae arae deo dedicatae erant, quarum altera in clivo Capitolino, id quod supra monuimus, altera ante senaculum erat ²⁾; tertiam *Lydus* ³⁾ memorat in Circo supra

1) Idem Sat. 8. init. „Nunc de ipso dei templo pauca referenda sunt. Tullum Hostilium, cum bis de Albanis, de Sabinis tertio triumphasset, juveni fanum Saturno ex voto consecravisse.

2) *Macrobius* Sat. I. 8. init. Habet aram et ante senaculum.

3) *Joh. Lydi* de mens. excerpta I. 12. καὶ ἄνωθεν μὲν τῆς πυραμίδος ἐπὶ τοῦ εὐρύπου βωμοὶ τρεῖς, Κρόνου, Διὸς, Ἄρεος.

pyramidem positam, et *Suetonius* auctor est, Munatium Plancum Augusti Caesaris aetate templum deo consecrasset¹⁾.

Quum autem ara Saturni Capitolina ob vetustatem magni momenti sit, sententiarum de origine ejus discrepantiam ita fortasse expediemus, ut seculorum injuria laesam vel refectam esse, vel in laesae loco novam suffectam esse conjiciamus. Quamquam haud scio, an hoc ad rem, de qua disputamus, explicandam supervacaneum esse videatur²⁾. Plurimi vero nostra interesse debet, naturam et vim divinam pervestigare, quae apud veteres deo tributa sit, quam ratio maxime docere videtur, qua templo ejus Romae utebantur. Inter omnes enim constat, hunc locum fuisse, ubi aerarium, leges, foedera, tabulae publicae, modulorum ponderumque normae et signa militaria servarentur³⁾. Quibus deum omnium rerum praesidem conser-

1) *Suetonii* Octav. 29. extrem. — Multaque a multis constructa sunt, sicut a Marcio Philippo aedes Herculis Musarum, a C. Cornificio aedes Dianae, ab Asinio Pollione atrium libertatis, a Munatio Planco aedes Saturni etc.

2) De locis Saturno Romae sacratis, quibus et Regia annumeranda est egregie disputat: *Jul. Athanas Ambrosch* Studien und Andeutungen im Gebiet des römischen Bodens und Cultus. Erstes Heft: p. 13. Not. 54. p. 149. 196.

3) *Servius* Aen. VIII. 319. [Ideo autem in aede ipsius aerarium Saturni, quod ibi potissimum pecunia servaretur, nam ideo et acceptae a populo leges in aerario clauderantur, quoniam aerarium Saturno dicatum erat, ut hodieque aerarium Saturni dicitur.] *Plutarchi* Q. R. ed. Reiske p. 112; Διὰ τί τῷ τοῦ Κρόνου ναῶν χρῶνται ταμείῳ τῶν δημοσίων χρη-

valorem et auctorem, quem Dionysius πάσης εὐδαιμονίας δοτῆρα καὶ πληρωτὴν ἀνθρώποις dicit, egregie expressum esse nemo non intelliget.

Pariter naturam Saturni iis expressam esse censemus, quae apud Macrobiū Sat. I. 8 leguntur: „Illud non omiserim, Tritones cum buccinis fastigio Saturni aedis superpositos: quoniam ab ejus commemoratione ad nostram aetatem historia clara et quasi vocalis est, ante vero muta et obscura et incognita, quod testantur caudae Tritonum humi mersae et absconditae,“ quamquam hanc Macrobiū explicationem longius repetitam improbamus aliamque deinceps proponemus. Quod Joannes Lydus de mens. fragm. Caseol. ed. Bekkerus p. 116. refert: Ἐν δὲ τῷ κατ' αὐτὸν ἱερῷ, ὡς Φησι Φύλαρχος ἐν τῇ ἑπτακαιδεκάτῃ καὶ Μένανδρός γε τῇ πρώτῃ, οὔτε γυνὴ οὔτε κύων οὔτε μυῖα εἰσῆσι· τοιαῦτα μὲν οὖν τοῖς ἔξωθεν εἴρηται“ — ut insulsum silentio praetermitterem, nisi Varro apud Plutarchum testis esset, pariter intra sepimenta templi Herculis canem non conspici¹⁾).

μάτων, ἅμα δὲ καὶ Φυλακτηρίῳ τῶν συμβολαίων; Idem p. 113 et 114. *Macrobius*. Sat. I. 8. Aedem vero Saturni aerarium Romani esse voluerunt, quod tempore, quo incoluit Italiam fertur nullum in ejus finibus furtum esse commissum. *Tertullianus*. apolog. 9. med. Ab ipso primum tabulae et imagine signatus numus, et in aerario praesidet.

1) *Plutarchus*. Q. R. ed. Reiske p. 150. Διὰ τί τῷ Ἡρακλεῖ γενομένης θυσίας, ἄλλων οὐδένα θεῶν ὀνομάζουσιν, οὐδὲ φαίνεται κύων ἐντὸς τῶν περιβόλων, ὡς Βάρρων ἱστορήκεν.

§. 2. *De sacrificiis.*

In describenda sacrorum ratione, quibus veteres Latini Saturnum coluerint, scriptores parcius quam copiosius egerunt, unde cultum dei temporum decursu, si non plane intermissum, neglectum tamen et deorum adventiciorum cultu quasi superatum et victum fuisse suspicari licet. Nec omnino tamen desunt testimonia, quibus sacrorum ritus explicari possint. Veteres, quod non praetereundum est, ex omnium consensu Saturno capite aperto sacra faciebant, quem ritum *Varro* apud *Macrobius* ¹⁾ et *Macrobius* ²⁾ graecum dicunt, cujus causam *Plutarchus* ³⁾, *Servius* ⁴⁾ et *Festus* ⁵⁾ vel ex vetustate cultus ipsius, qui ante

1) *Macrob. Sat. III. 6. extr.* Custoditur in eodem loco, ut omnes aperto capite sacra faciant. Hoc fit ne quis in aede dei habitum ejus imitetur; nam ipse ibi aperto est capite. *Varro* ait graecum hunc esse morem: quia sive ipse Hercules sive qui ab eo relictum aram maximam statuerunt, graeco ritu sacrificaverunt.

2) *Idem I. 8. init.*: illic (in ara ante senaculum) graeco ritu capite aperto res divina fit; quia primo a Pelasgis, post ab Hercule ita eam a principio factitatum putant.

3) *Plutarch. Q. R. ed. Reisk. p. 81*: Διὰ τὴν τῷ Κρόνῳ θύουσιν ἀπαρακαλύπτῳ τῇ κεφαλῇ; πρότερον ὅτι τὴν ἐγκάλυψιν Αἰνείας παρέδωκεν, ἢ δὲ τοῦ Κρόνον θυσία παμπάλαιός ἐστιν; ἢ ὅτι τοῖς οὐρανίοις ἐπικαλύπτονται, τὸν δὲ Κρόνον ἡγοῦνται θεὸν ὑπουδαῖον καὶ χθόνιον; ἢ ὅτι τῆς ἀληθείας οὐδὲν ἐπίκρυφον, ἢ ἐπίκιον.

4) *Servius Aen. III. 407.*

5) *Festi Fragm. ed. O. Müller pag. 322. v. Saturnia*:

Aeneam fuerit, vel ex natura dei repetunt et praeter hunc Hercule excepto deorum neminem ista ratione cultum esse confirmant.

Sacrificiorum omnium deo factorum si non primum et antiquissimum, memoratu tamen dignissimum esse videtur, quod a *Dionysio Hal.* ¹⁾ relatum legimus: primitias in ara in clivo Capitolino ab Hercule dedicata antiquitus igne concrematas et sacrificatas esse. Qui ritus eo majorem probabilitatis speciem habet, quod naturae Saturni aptissimus est nec a ratione abhorret, quam veteres Latini *Plutarcho* et *Plinio* testibus ²⁾ in colendis diis agrestibus secuti sunt. Praeterea, cum Saturnus diis agrestibus annumeraretur, ei Tellumonis nomine dicto, ut Cereri animalibus pregnantibus, suibus praecipue et vaccis rem divinam factam esse colligimus.

Aliud idemque luctuosissimum sacrorum genus ab

Saturni (Saturnii) quoque dicebantur, qui castrum in imo clivo Capitolino incolebant, ubi ara dicata ei deo ante bellum Trojanum videtur, qui apud eam supplicant apertis capitibus.

1) *Dionys. Hal. VI. 1. extr.:* τὸ δὲ πρωτοῦ βωμὸν αὐτόθι καθιδρύσθαι λέγουσι ὑφ' Ἡρακλέους κατεσκευασμένον, ἐφ' οὗ τὰς ἐμπύρους ἀπαρχὰς ἔθυσον Ἑλληνικοῖς ἔθουσιν οἱ τὰ ἱερὰ παρ' ἐκείνου παραλάβόντες.

2) *Plutarchi Numa 8. med.:* κομιδῇ δὲ καὶ τῶν θυσιῶν ἔχεται τῆς Πυθαγορικῆς ἀγιστείας· ἀναίμακτοι γὰρ ἦσαν, αἷγε πολλαὶ δι' ἀλφίτου καὶ σπονδῆς καὶ τῶν εὐτελεστιᾶτων πεποιημένοι. *Plin. Nat. Hist. XXVIII. 2. med.* Numa instituit deos fruge colere et mole salsa supplicare.

Hartungio ¹⁾ in dubitationem vocatur. Quod quum testimoni-
moniorum et numero et fide insignium auctoritate nitatur,
nescio an vir ille clarissimus minus recte judicaverit. Nam
homines olim Saturno immolatos fuisse testes sunt. *Varro*
apud *Macrobius* Sat. I. 7: „nec illam causam, quae Sa-
turnalibus assignatur, ignoro: quod *Pelasgi*, sicut *Varro*
memorat, cum sedibus suis pulsi diversas terras petiissent,
confluxerunt plerique *Dodonau* — — — —, cumque diu
humanis capitibus *Ditem* et virorum victimis *Saturnum* pla-
care se crederent propter oraculum, in quo erat:

Καὶ κεφαλὰς Αἰδῆ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε Φῶτα.
Herculem ferunt postea cum *Geryonis* pecore per *Italiam*
revertentem suasisse illorum posteris ut faustis sacrificiis
infausta mutarent, inferentes *Diti* non hominum capita sed
oscilla ad humanam effigiem arte simulata: et aras *Satur-*
nias non mactando viros sed accensis luminibus excolen-
tes: quia non solum virum, sed lumina Φῶτα significat.“

Idem apud *Augustinum* C. D. VII. 19. med.: „Deinde
ideo, dicit [*Varro*], a quibusdam pueros ei solitos immo-
lari sicut a *Poenis*, et a quibusdam etiam majores sicut a
Gallis, quia omnium seminum optimum est genus humanum.

1) *Hartung*. I. I. Tom. II. p. 105. Nur die Beschaffen-
heit des Opfers könnte auffallend erscheinen: denn dass mit
jenen *Binsenmännern* symbolische Menschenopfer gemeint waren,
scheint unleugbar, wenn wir auch denjenigen Autoren keinen
Glauben beimessen, welche behaupten, dass in der grauen Vor-
zeit wirklich Menschen, gebunden an Händen und Füßen er-
tränkt worden seien, bis der ankommende *Herkules* den grau-
samen Gebrauch durch eine listige Deutung des Orakels, das
solches geboten, umgestellet habe.

Dionysius Ital. I. 38. med.: λέγουσι δὲ καὶ τὰς *Θυσίας* ἐπιτελεῖν τῷ *Κρόνῳ* τοὺς παλαιοὺς, ὥσπερ ἐν *Καρχηδόνι*, τέως ἡ πόλις διέμεινε, καὶ παρὰ *Κελτοῖς* εἰς τόδε χρόνου γίνεται, καὶ ἐν ἄλλοις τισὶ τῶν ἐσπερίων ἐθνῶν, ἄνδροφόνους· Ἡρακλέα δὲ παῦσαι τὸν νόμον τῆς *Θυσίας* βουληθέντα κ. τ. λ.

Orid. Fast. V. v, 621. seq.

Tum quoque priscorum virgo simulacra virorum

Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Corpora post decies senos, qui credidit annos

Missa neci; sceleris crimine damnat avos etc.

Plutarchi Q. R. ed. Reik. p. 102: Διὰ τί τοῦ *Μαῖου* μηνὸς ἀπὸ τῆς *Ξυλίνης* γεφύρας εἰδωλα ρίπτοῦντες ἀνθρώπων εἰς τὸν ποταμὸν Ἀργείους τὰ ριπτούμενα καλοῦσιν; ἢ τὸ παλαιὸν οἱ περὶ τὸν τόπον οἰκοῦντες βάρβαροι τοὺς ἀλισκομένους Ἕλληνας οὕτως ἀπώλυσαν, Ἡρακλῆς δὲ θαυμασθεὶς ὑπ' αὐτῶν ἔπαυσε μὲν τὴν ξενοκτονίαν, ἐδίδαξε δὲ τὸ ἔθος καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν ἀπομιμουμένους εἰδωλα ρίπτειν; Ἀργείους δὲ τοὺς Ἕλληνας οἱ παλαιοὶ πάντας ὁμαλῶς προσηγόρευον εἰ μὴ νῆ Δία τῶν Ἀρκάδων πολεμίους καὶ τοὺς Ἀργείους διὰ τὴν γειτνίασιν ἡγουμένων, οἱ περὶ *Εὐάνδρον* ἐκ τῆς Ἑλλάδος Φυγόντες καὶ κατοικήσαντες αὐτόθι τὴν μνησικακίαν καὶ τὴν ἔχθραν διεφύλαττον. *Lactantius* de falsa releg. 21. med.: Apparet tamen antiquum esse hunc immolandorum hominum ritum, si quidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tiberim de ponte Milvio¹⁾ mitteretur. Quod ex responso

1) *Lactantium* in errorem lapsum esse, cum pontem Mil-

quodam factitatum, Varro auctor est. Cuius responsi ultimus versus est talis:

καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε θῶτα.

Quod quia videtur ambiguum: et fax illi et homo jaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex scirpo. —

Nem de infantibus, qui eidem Saturnio immolabantur propter odium Jovis: quid dicam non invenio.“ *Arnobius* adv. natt. II. 68. med.: „Ante adventum in Italiam Herculis cum ex Apollinis monitu patri Diti ac Saturno humanis capitibus supplicaretur: et hunc similiter morem non fraude callida et nominum ambiguitate mutastis?“

Quibus testimoniis si quis fidem habere non voluerit, crudelissimum illum ritum ab ingenio et moribus populi Romani abhorruisse censens, *Plinii*¹⁾, *Livii*²⁾ et *Dio-*

vium pro ponte sublicio scriberet, a *Schwenckio* l. l. p. 255. observatum est.

1) *Plinius* N. H. XXX. 1. extr. Exstant certe et apud Italas gentes vestigia ejus in duodecim tabulis nostris aliisque argumentis, quae priore volumine exposui. DCLVII demum anno urbis Cn. Cornelio Lentulo, P. Licinio Crasso Coss. Senatus consultum factum est, ne homo immolaretur, palamque fuit in tempus illud sacri prodigiosi celebratio.

2) *Livius* Hist. XXII. 57. med.: Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, jam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum.

his ³⁾ auctoritatibus facile refertur, qui luculenter docent, Cn. Cornelio Lentulo, (P. Licinio Crasso. Coss. DCLVII. a. u. senatus consulto cautum, ne homo immolaretur, nec tantum belli Punici secundi tempore Gallum et Gallam, Graecum et Graecam vivos sub terram demissos, sed etiam C. Caesaris aetate duos viros in campo Martio a pontificibus et a flamine Martiali, velut in sacrificio, jugulatos atque immolatos esse.

De Argeis quaestio adhuc in disceptatione versatur, et quum testimonia veterum discrepent, vix sperari potest fore, ut rei tenebris tectae lux afferatur. Tamen sententiis doctorum de isto sacrificio in medium prolatis opinionem meam, quantulacunque est addendam esse censui.

Argeorum nomine et loca quaedam Romae sacrata et sacra, quae XVII et XVI a. Kal. Maj. ibi fiebant, et scirpeae virorum imagines dicebantur, quas quotannis Id. Maj. de ponte sublicio in Tiberim projectas esse scimus²⁾.

1) *Dio Cass.* XLIII. 24. extr.; ἄλλοι δὲ δύο ἄνδρες ἐν τρόπῳ τινὶ ἱερουργίας ἐσφάγησαν· καὶ τὸ μὲν αἴτιον οὐκ ἔχω εἰπεῖν (οὔτε γὰρ ἡ Σιβύλλα ἔχρησεν, οὔτ' ἄλλο τι ποιῶτον λόγιον ἐγένετο) ἐν δ' οὖν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ πρὸς τε τῶν ποντιφίκων καὶ πρὸς τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀρεως ἐτύθησαν, καὶ γε αἱ κεφαλαὶ αὐτῶν πρὸς τὸ βασιλεῖον ἀνετέθησαν.

2) *Varro L. L.* ed. Müller V. §. 45: Reliqua urbis loca olim discreta, quom Argeorum sacraria in septem et XX partis urbis sunt disposita. Argeos dictos putant a principibus, qui cum Hercule Argivo venire Romam et in Saturnia subsederunt. *Idem* VII. §. 44: Argei ab Argis; Argei fiunt e scirpeis, si-

Apud *Varronem* scirpearum numerus XXIV, locorum XXVII refertur, quo contra *Dionysius* ¹⁾ XXX scirpeas fuisse memorat. Cum autem ex probabili conjectura *Ambroschii* ²⁾ C. V. numerus VII et viginti pro III et viginti a librariorum mendo profectus et Dionysio, homini Graeco,

mulacra hominum XXIV; ea quotannis de ponte sublicio a sacerdotibus publice deici solent in Tiberim.

Liv. I. 21: Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit *K. O. Müller* zur Topographie Roms in *Böttigers Archäologie und Kunst* I. 1. p. 69—94. *Creuzer* I. I. Tom. III. p. 708. Nota 4. *Hartung* I. I. Tom. II. p. 103—106. *Schwenck Mythol. d. Röm.* p. 255—257. *Pauli Diac.* Excerpt. ed. Müller p. 19: *Argea* loca Romae appellantur, quod in his sepulti essent quidam Argivorum illustres viri. *Idem* p. 15: Argeos vocabant scirpeas effigies, quae per virgines Vestales annis singulis jaciebantur in Tiberim.

1) *Dionys. Hal.* I. 38. med.: τοῦτο δὲ καὶ μέχρις ἐμοῦ διετέλουν Ῥωμαῖοι δρῶντες ὅσον τί μικρὸν ὕστερον ἑαρινῆς ἰσημερίας, ἐν μηνὶ Μαΐῳ, ταῖς καλουμέναις ἰδοῖς, διχομηνίδα βουλόμενοι ταύτην εἶναι τὴν ἡμέραν ἐν ᾗ προθύσαντες ἱερὰ τὰ κατὰ τοὺς νόμους οἱ καλούμενοι ποντίφικες, ἱερέων οἱ διαφανέστατοι, καὶ σὺν αὐτοῖς αἱ τὸ ἀθάνατον πῦρ διαφυλάττουσαι παρθένοι, στρατηγοὶ τε καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν οὓς παρεῖναι ταῖς ἱερουργίαις θέμις, εἰδῶλα μορφαῖς ἀνθρώπου εἰκασμένα, τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν ἀπὸ τῆς ἱερᾶς γεφύρας βάλλουσιν εἰς τὸ ῥεῦμα τοῦ Τιβέριος, Ἀργεῖους αὐτὰ καλοῦντες.

2) *Ambrosch.* Studien und Andeutungen im Gebiet des altrömischen Bodens und Cultus. Heft I. pag. 211. Nota 64.

cui neque sacris Romanorum interesse neque res hujusmodi suis oculis videre licuerit, fides non habenda sit; controversia a plerisque ita tollitur, ut scirpearum numerus ad numerum sacrorum locorum pertinuisse censeant, et istis virorum simulacris piaculare sacrum factum esse contendant, quo habitatae urbis partes quotannis piatae essent.

Sacrum illud Hartungius C. V. non Saturno sed Tiberino factum esse vult ¹⁾. Accedat, quod veteres ipsi originem hujus cultus multivaria ratione interpretati sunt, cujus Ovidius ²⁾ et Festus ³⁾ insigne exemplum praebe-
runt.

Quae quum ita sint, nemo facile temeritatis crimen subibit, qui rem diligenter examinans suis ipsius argumentis nitatur. Veri autem indicia non desiderantur. Prae ceteris enim memoratu dignissimum est sacri originem ad Pelasgos revocari, Numam contra ex omnium consensu loca sacrata Argeorum nomine dicta instituisse. Tum oraculum Dodonaeum, qui totius sacri fons habendus est, unum hominem memorat, qui Saturno quotannis tanquam piaculum sacrificandus sit, quo contra apud Ovidium *duo corpora* dicuntur, quae falcifero seni mitterentur. Tertio

1) *Hartung*. l. l. tom. II. pag. 140: Da nämlich die Opfer in den Tiberfluss hinabgestürzt wurden, so waren sie ohne Zweifel auch der Gottheit dieser Gewässer bestimmt: denn gleichwie man die Gaben der Unterirdischen in Gruben goss, also wurden die der Meer- und Flussgötter in das Wasser geworfen.

2) *Ovid*. Fast. V. v. 621 seq.

3) *Festi fragm.* ed. Müller v. Sexagenarius p. 334.

non praetermittendum est, Pelasgos, Dionysio¹⁾ teste, quum voti compotes oraculi responsum neglexissent, multis calamitatibus agrorum, pecorum atque mulierum sterilitate et crebris abortibus vexatos omniumque rerum penuria divinitus castigatos esse. Quartum argumentum intima cognatio praebet, qua festos dies et sacra veris cum Saturnalibus conjuncta esse scimus²⁾. Quintum argumentum inde proficiscitur, quod Numa rex³⁾ annum in duodecim menses descripsit.

Quae vestigia persecutus inducor, ut communi Argeorum nomini, quo et loca sacrata et scirpea virorum simulacra dicebantur, quippe quod citiore aetate ortum sit, non multum tribuam? Vocem ad *arcere* revoco, quod emendationibus Mülleri apud Diaconum satis comprobatur, et scirpeas imagines piaculare sacrum fuisse suspicor, quod Saturno sive Tellumoni hoc onine fieret, ut deus averruncus aestum ingravescentem a segetibus arceret, easque roribus et pluviis juvaret. Pariter cum cereis, qui diebus Saturnaliorum superioribus missitabantur, illud votum junctum fuisse videtur, ut deus segetes a frigoris damno arceret et terrae calore sublevaret. Qui vero scirpearum numero plurimum ponderis tribuat, rem fortasse ea ratione explicare poterit, ut ex Numae inde tempore pro singulis anni mensibus bina simulacra in Tiberim projecta esse

1) *Dionys. Hal. A. R. I. c. 23 et 24.*

2) *Sueton. Vespas. c. 19. Tibull. I. 1. v. 1—4. Plaut. mil. glor. ed. Lindem. act. III. scen. I. v. 96 seq. Martial. lib. V. epigr. 84. v. 6 seq. lib. X. epigr. 24. v. 1 seq. epigr. 29. v. 1 seq.*

3) *Liv. Hist. I. 19. med.*

censeat, quorum alterum Latinorum, alterum Sabinorum gentis personam sustinuerit, quibusque universus populus piatus sit.

Infantes, quos Carthagine usque ad proconsulatum Tiberii Saturno publice immolatas esse *Tertullianus* auctor est¹⁾, non ad deum Romanum, sed ad Phoenicum Baalem pertinuisse videntur, quod cum ex populi illius religione et tempore rei, tum maxime e poena conjicimus, qua Tiberius sacrificantes affecit. Quamquam locis, quos supra adscripsimus, Lactantius et Augustinus eundem infantium Saturno immolandum ritum claris verbis Latio vindicant.

Peculiarem et insignem caerimoniam belli Punici secundi initio et caeteris diis et Saturno Romani instituerunt, quum Hannibal jugo Alpium superato ex superioribus Italiae partibus adventaret, Romanorumque animi infaustissimorum prodigiorum ex plurimis simul locis nuntiatorum metu angerentur, quam rem Livius XXII. 1. extr. docet. Haec ubi facta Decemviri Ardeae in foro majoribus hostiis sacrificarunt, postremo Decembri jam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisternium imperatum, (et eum lectum Senatores straverunt) et convivium publicum; ac per Urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum jussus.

¹⁾ Tertull. apolog. 9. Infantes penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii, qui ipsos sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obunbratricibus scele- rum votivis crucibus exposuit, teste militia patriae nostrae, quae id ipsum munus illi proconsuli facta est. Sed et nunc in occulto perseverat hoc saevum facinus etc.

Munera gladiatoria Saturno dedicata esse, quod apud *Lactantium* ¹⁾ legimus, Hartungius silentio praetermittit, et *Schwenckius* ²⁾ reprobare studet locum laudans *Valerii Maximi* ³⁾, quo Appio Claudio, Q. Fulvio demum coss. sollemnia haec a Bruti filiis in honorem patris defuncti primum instituta esse docetur; attamen non possumus, quin *Schwenckii* sententiam duabus adducti rationibus addubitemus. Solennia enim illa, quibus dii manes et inferni placarentur, Tellamonis naturae minime repugnant et *Ausonius*, qui Bruti filiorum et pietatis eorum erga patrem defunctum mentionem facit in gripho v. 26 seq.:

Tris primas Thracum pugnas tribus ordine bellis,
Juniadae patrio inferias misere sepulchro,

¹⁾ *Lactant.* de vero cultu (VI) 20. extr. Et primitus quidem venationes, quae vocantur munera, Saturno attributa sunt; ludi autem scenici Libero; Circenses Neptuno. Paulatim vero et caeteris Diis idem honos tribui coepit; singulique ludi numinibus eorum consecrati sunt; sicut *Sisinius Capito in libris spectaculorum docet.*

²⁾ *Schwenck.* l. l. p. 187. Wenn Lactantius (VI. 20) die Gladiatorenspiele als zuerst dem Saturnius geweiht nennt, so stimmt dies nicht mit der Nachricht überein, dass das erste Gladiatorenspiel auf dem forum boarium unter den Consuln Appius Claudius und Q. Fulvius von des Brutus Söhnen als Todtenfeier des Vaters gegeben worden seien, wie Valerius Maximus (2. 4.) erzählt.

³⁾ *Valer. Maxim.* II. 4. extr. Nam gladiatorium munus primum Romae datum in foro boario Ap. Claudio M. Fulvio coss. dederunt M. et D. Bruti funebri memoria patris cineres honorando.

idem iudicium Lactantii claris verbis confirmat in eclogario de feriis Romanis v. 31. seq.

Aediles plebeji etiam, aedilesque curules

Sacra Sigillorum nomine dicta colunt.

Et gladiatores funebria proelia notum

Decertasse foro: nunc sibi harena suos

Vindicat: extremo qui jam sub fine Decembris

Falcigerum placant sanguine Coeligenam.

§. 3.

De diebus festis.

Saturnalia, quorum dubiam originem de aris et sacris disputantes supra jam commemoravimus, nonnisi ad solemnia messoria pertinuisse videntur, quippe quae frugibus et fructibus omnibus coactis, mense Decembri celebrarentur¹⁾. Cives, quo paratiores ad epulas et commissationes essent, diluculo lavabantur, vestes cum servis mutabant, synthesisi sive veste coenatoria induti in publicum prodibant et „Jo Saturnalia, bona Saturnalia“ clamitantes laetitiae et hilaritati indulgebant. Servis per hos dies libere loquendi et agendi venia concedebatur, qui pileo, signo libertatis, ornati et otiantes vel ambulabant vel mensis accumbentes dominorum ministerio utebantur. De numero dierum am-

1) *Macrob. Sat. I. 10. med.* Quod Saturnus ejusque uxor tam frugum quam fructuum repertores esse credantur, itaque omni jam fetu agrorum coacto, ab hominibus hos deos coli, quasi vitae cultioris auctores etc. *Dionys. Hal. A. B. III. 10. extr.* ἐορτὰς ἃς ἄγουσι Ῥωμαῖοι καὶ ἔκαστον ἐνιαυτὸν, ὅταν ἅπαντας ἐκ γῆς συγκωμίσωσι τοὺς καρπούς.

bigitur quidem, cum ante Cassaris dominationem a Nonio ac Memmio jam septem¹⁾, a Cicerone tria Saturnalia numerentur²⁾. Cui dubitationi ea fortassis ratione lucem afferemus, ut antiquitus nonnisi primum Saturnalium diem sacratum et festum, ceteros laetitiae et commissationum dies fuisse conjiciamus. Cum enim Saturno et Opi conjugii unus idemque dies XIV. a. Kal. Jan. ab initio sacer fuisset, mutatis a Caesare fastis, quum mensi Decembri duo dies adderentur, Opalia pristinum tempus XIV. a. Kal. Jan. retinuerunt, Saturnalia vero ad XVI. a. Kal. Jan. migraverunt, intercedens diebus festis tertius dies additus est. Quartum, quod quidem non satis constat, Octavianus Augustus adjecisse videtur, de quo *Suetonius* Oct. 75. refert: „festos et solemnes dies profusissime nunquam tamen joculariter celebrat.“

Quintum diem Caligula addidit testibus Dione L. IX. 6: „ἐπαινούμενός τε ἐπὶ τούτοις, ἐπειδὴ ἡλπίζετο παντὸς μᾶλλον ἀληθεύσειν, ἅτε μηδὲν διπλοῦν ὑπὸ

1) *Nacrob.* Sat. I. 10. *Novius* enim probatissimus Attellanarum scriptor ait: Olim expectata veniunt septem Saturnalia. *Memmius* quoque, qui post Novium et Pomponium diu jacentem artem Attellaneam suscitavit, Nosti, inquit, majores velut multa bene instituere; hoc optime; et frigore fecere summo dies septem Saturnalia.

2) *Cic.* ep. ad Att. V. 20. ab init. Saturnalibus mane se mihi Pindenessitae dediderunt etc. ubi unus quidem dies XIV. Kal. Jan. intelligitur. Sed ad Att. XIII. 52. legitur ab init. „Sed quum secundis Saturnalibus“ etc. et medio: „Ille tertiis Saturnalibus apud Philippum etc.“ XIII. et XII. Kal. Jan. intelliguntur.

τῆς νεότητος ἢ Φρονεῖν ἢ λέγειν δύνασθαι νομιζόμενος, προσεπηύξησε τὰς ἐλπίδας αὐτῶν, τὰ τε Κρόνια ἐπὶ πέντε ἡμέρας ἐορτάζεσθαι κελεύσας καὶ ὀβολὸν παρ' ἐκάστου τῶν τὸ σιτηρέσιον φερόντων, ἀντὶ τῆς δραχμῆς. ἣν ἐς εἰκόνων ποίησιν ἐδίδοσαν αὐτῷ, λαβών.“ et Suetonio Calig. 17. extr. „Et ut laetitiam publicam in perpetuam quoque augeret, adjecit diem Saturnalibus, appellavitque Juvenalem.“ Quem quum Caligula mortuo Romani abolevissent, Claudius restituit ¹⁾). Quibus quum duo sigillaria adjungerentur septem dierum festorum numerus completus est, qui interdum a scriptoribus rem minus accurate distinguentibus universo Saturnalium nomine dicuntur. Usus, ex quo inferiores superioribus, ut Macrobius refert, vel Clientes patronis hoc tempore cereos missitabant, et liberi sigillis donari solebant, non est, quod pluribus persequar, ut qui omnibus notissimus sit. Pariter praeter festos Saturnalium dies Nundinas deo consecratas fuisse ²⁾ breviter hoc loco perstringendum est.

Quod si quae capite tertio protulimus, una comprehensione complectamur, et ex longis quasi sententiarum ambagibus fatigati respirantes id potissimum quaeramus, quod rei principium et caput sit; non desunt, quae gra-

1) Dio Cass. LX. c. 25. extr. τοῖς τε Κρονιοῖς τὴν πέμπτην ἡμέραν τὴν καταδειχθεῖσαν τε ὑπὸ τοῦ Ταῖου, καὶ μετὰ τοῦτο καταλυθεῖσαν, ἀπέδωκε.

2) Plutarch. Q. R. ed. Reisk. tom. VII. p. 113. μαρτυρεῖ δὲ τοῦτο, τὸ τὰς ἀγομένας δι' ἐννέα ἡμερῶν ἐπ' ἀγορὰν συνόδους, νουνδίνας δὲ καλουμένας, ἱεράς τοῦ Κρόνου νομίζεσθαι. πράσεως γὰρ καὶ ὠνῆς περιουσία καρπῶν ἀρχὴν παρέσχευ.

vioris momenti esse et prae caeteris in oculos incurrere videntur. Quorum primum id dicimus, quod deus cum Hercule componatur et quasi jungatur socius. Herculem cultioris vitae auctorem, eumque novimus, qui tyrannis, latronibus et belluis devictis optime de genere humano meruerit. Qui quum simili modo cultus sit, similitudinem quandam et societatem huic cum illo fuisse, facile apparebit. Alterum quod cum illo arctissime cohaeret, a nemine, quod sciam, in medium prolatum est, a me non nisi conjectura proponitur, quae utrum idonea an inepta sit, doctiores viri judicent. Cultus et natura deorum intimo semper arctissimoque inter se vinculo continentur, igitur Crono deo temporis et spatiorum omnia, quae creata essent, delentium res divina hostiis humanis solebat fieri, Cereri, deae agriculturae, libis et frugibus, Dianae, venerationis deae, feris, Neptuno piscibus; diis Orci et Manibus fiebat atris, coelestibus albis pecudibus. Itaque si Varroni (L. L. X. 5.) statuere licuit, cereis, qui Saturnalia diebus missitarentur superioribus, naturam dei coelestem, igneam significatam esse, et si idem duplicem nascendi causam dicit, ignem et aquam; eandem potestatem et jus nobis vindicamus censes, et imaginibus scirpeis, quae de ponte sublicio in Tiberim quotannis projicerentur, alteram naturae dei partem, terrestrem et humidam declarari. Quam quidem naturam Varro Opi tribuit, quod concedimus; quum autem Romani ex usitatissimo, quem supra monuimus, more, singula dei negotia in singulas dei personas formaverint, et Saturno cum Ope conjugis plurima communia sint, nihil impedire videtur, quominus conjugem juniorem a mariti senioris natura profectam et procreatam esse putemus. Argumentum afferri potest, quae de Djano et Diana, Libero et Libera, Luno

et Luna, Venere mare et Venere femina docentur; sed haec praetermittentes ipsum Varronis iudicium a sententia, quam nos de natura deorum proponimus, omnino non abhorruisse contendimus, quod Augustinus Q. D. VII. c. 23. luculenter docet: „Adhuc respondeatur, quam terram permeet pars mundani animi, ut deum faciat Tellumonem? Non, inquit [Varro], sed una eademque terra habet geminam vim, et masculinam quod semina producat; et femininam, quod recipiat atque enutriat: inde a vi femina dictam esse Tellurem, a masculina Tellumonem etc.“ Et quo accuratius naturam deorum, qui apud Varronem selecti dicuntur, consideramus; eo magis nobis persuadetur, priscos Latinos diis, quos coluerint, de principio neque genus masculinum neque femininum neque conjugia neque liberos tribuisse ¹⁾).

Tertium, quod monendum hoc loco censuimus, ratio est, qua seculorum processu cultus dei formatus et mutatus sit. Non uno semper eodemque modo Saturnum cultum esse facile apparebit, sed tempestates quaedam et

1) *Krahner*. Grundlinien zur Geschichte des Verfalls der römischen Staatsreligion; Einleitung pag. 14: Einen ferneren charakteristischen Unterschied bieten die Göttergestalten beider Völker selbst dar. In Griechenland, gemäs der natürlichen Entfaltung aller Elemente des gesellschaftlichen Lebens, stellen die Götter das Bild einer grossen Familie dar, mit allem Zubehör; in Rom, einem Staate, dessen Formen in allen Beziehungen als die Schöpfung der Reflexion sich ankündigen, stehen sie neben und unter einander, unverbunden durch äusserliche Bande. Juppiter ist ohne Abentheuer, unbeweibt und ohne Nachkommenschaft.

periodi distingui possunt, quibus sacrorum ritus subinde exornati et immutati esse videntur. Quamvis enim Dodonaei oraculi responsum in dubium vocemus et tanquam fabulosum reprobemus, narratio a locupletissimis antiquitatis aestimatoribus repetita et antiquam et multorum opinionem fuisse docet, Saturno primum non hominum sanguine, sed pro simplici priscorum Latinorum vivendi ratione et pro natura, quam dei esse censerent, primitiis, turibus et mola salsa sacrificatum esse. Quam primam cultus periodum, eamque dicimus, qua et dignissima quaeque de deo Latini sentirent et deum secundum hanc sententiam digne et simpliciter colerent. Periodus secunda a Pelasgorum adventu in Latio exorsa, primitiis sanguinem victimarum et hostiarum, nec tantum pecudum, sed hominum quoque tristissimas immolationes adjecit, simulque sacrorum disciplina et ritus ea ratione immutata esse videntur, ut Saturnus jam diis infernis et terrestribus potissimum annumeraretur. Secuta est, quam emendationis sive reformationis periodum facile dixeris, tertia, quae pro hominibus simulacra scirpea, imagines et cereos supposuit, et sacrorum disciplinam Hercule auctore jam eum in modum excoluit, ut quaecunque deo sacrificia fierent, piacularia potissimum et vicaria haberentur. Ad formas vero si respicias, quibus dei imago expressa sit, primis tribus periodis, Latini, quantum quidem e Varronis, Plutarchi, Propertii aliorumque testimoniis colligere licet, a simplici idea ad signum et a stipite ad formam hominis subinde progressi deum figurasse videntur, et Saturnum ultima hujus periodi parte demum ad hominis speciem expressum esse veri simillimum est. Periodo quarta, quae ab Ennii aetate profecta et συγκρητισμοῦ nota insignis est, quaecunque Graeci de Crono docuissent, Romani subinde ad Saturnum

transtulerunt, et aucto post bellum Punicum secundum commercio cum Graecis ab institutis et moribus majorum tantopere aberrarunt, ut quaecunque Graeciam redolerent, studiosissime amplectarentur et mores, literas atque religiones ad illius censum formarent, quae primaria sine dubio causa fuit, ut Saturni cultus labefactatus magis magisque negligereetur.

CAPUT IV.

De natura Saturni.

§. 1.

Opiniones veterum de Deo.

Saturnus orbem terrarum pererrans¹⁾ cum ad Latium navem appulisset, ab Jano sive Eano hospitaliter receptus est²⁾ et in monte e regione Janiculi sito Saturnii postea nomine dicto sedem ac domicilium collocavit et arcem et urbem condidit³⁾, quos Latini pariter hospitis nomine nuncupaverunt. Tum ad regni societatem ab Jano admissus Latinos homines vagis sedibus per montes silvasque

1) *Ovid. Fast.* c. 233—235.

2) *Macrob. Sat.* I. 7: Hic igitur Janus, cum Saturnum classe pervectum excepisset hospitio, et ab eo edoctus peritiam ruris ferum illum et rudem ante fruges cognitas victum in melius redigisset, regni eum societate muneravit.

3) *Ovid. Fast.* VI. 31. *Virgil Georg.* II. v. 173—176. *Aen.* VII. v. 202 et 203. VIII. v. 329, 357, 358. *Varro d. L. L.* ed. Spengel V. p. 48. *Dionys. Hal. A. R.* I. c. 18, c. 35, c. 44, c. 45 — II. c. 1.

errantes congregavit, a feritate et immanitate abduxit, ad cultum humanum informavit, agrorum hortorumque colendorum arte instituit et pro vagis sedibus domos habitare, proque qua vixerant licentia, legibus obtemperare jussit. Quae cum ita essent et deus Opem sororem matrimonio sibi jungeret, Latini sub imperio ejus omnium rerum copia redundantes vitam degerunt tranquillam et beatissimam, et quum e conspectu hominum recessisset, ara dedicata et solemnibus anniversariis deum coluerunt.

Haec quidem sunt, in quibus enarrandis scriptores consentiunt; in explicanda autem dei natura et origine vehementer discrepant. Duplex praecipue via et ratio est, quam plurimi in hac re ingressi esse videntur, quorum alteri, ἐξανθρωπίζοντες, ineptam Euhemeri disciplinam secuti omnes deos ab hominibus ortos et profectos, humanamque iis speciemtribuendam esse contendunt; alteri, physicorum nomine dicti, cultum deorum ad elementa et vires naturae, quas homines parum intellectas cum stupore, admiratione et metu contemplati essent, revocant. Ne tamen injuste fecisse videar vel horum vel illorum sententias silentio praetermittens, primum quae Euhemeri sectatores de deo censuerint afferam, tum physicorum iudicia addam, quibus relatis quae mihi ipsi statuenda esse videantur, proponam.

Ennio apud Lactantium¹⁾ teste Saturnus Urani et Vestae filius, Opis maritus post patris obitum regnum in

1) *Lactant.* de falsa relig. I. 14. *Plutarch.* Q. R. ed. Reiske Tom. VII. p. 111—113. *Lindemann Corp.* Grammat. vett. Lat. Tom. II. p. 253 (Festus) sub verbo *Saturnia* p. 692 (P. Diaconus) s. v. *Saturnia*.

terris a Titane fratre eo pacto concessum adeptus est, ut quidquid liberorum virilis sexus ei natum esset, necaret. Primum igitur filium necat, pueri autem deinceps nati, Jupiter, Neptunus et Pluto absconduntur et clam patre educantur. Quod ut Titan rescivit, fratrem cum Ope conjugem capit, muro cingit et custodiri jubet. Jupiter deinde ad ultus cum magna Cretensium multitudine adventat, Titanem et filios ejus vincit, at parentes e vinculis liberatos in regnum restituit. Cui cum pater ad fati necessitatem evitandam insidias pararet, a filio pulsus fugatusque per omnes terras errat, et tandem vix in Italia ubi lateat locum invenit.

Quae narratio, siquidem de regibus fiat, id commendationis habet, ut res absurdae — membra abscissa et filii decorati tumque vomiti — praetermittantur.

Tertullianus ¹⁾ versum senarium oraculorum Sybillae laudat, ex quo, decima hominum genitura, Saturnus et Titan et Jamfetus, terrae et coeli fortissimi filii regnasse dicuntur. *Lactantius* ²⁾ in rebus Saturni enarrandis ita pergit, ut eum Belo, primo Assyriorum regi aequalem faciat et annales temporis ejus diligentissime persequatur. *Arnobius* ³⁾ tumuli in Sicilia mentionem facit, ubi deus humatus sit, ita ut nobis pauca desint, quin integrum vitae ejus curriculum oculis perlustremus.

Ex *Augustini* ⁴⁾ sententia Saturnus Pici, primi Laurentinorum regis pater fuit vixitque proxime ante tempus,

1) *Tertull.* ad not. I. 12.

2) *Lactant.* I. 23.

3) *Arnobius* IV. 25.

4) *Augustin.* Civ. Dei XVIII. 15.

quo Argivorum regnum finitum Mycenae translatum est, Debora iudex apud Hebraeos et Compares apud Assyrios regnaverunt. *Servius* in hac re iudicanda sibi non constat, quippe qui modo opinionem aliorum, qui Saturnum Solem fuisse censuerint, modo aliorum, qui eum Cronum sive rectorem temporum dixerint ¹⁾, sine ulla reprehensionis specie referat; modo ipse deum cum Crono confundat ²⁾. Quamquam Euhemeri disciplinam secutus, Aen. VII. 180: „Antiqui reges“ ait „numina sibi plerumque vindicabant. Ergo Saturnus rex fuit Italiae“ — pariterque contentionem ejus cum Jove filio ³⁾ et fugam ex Creta in Italiam docet ⁴⁾.

Ex iis, quos *physicos* diximus, amplissimam procul dubio vim et potestatem deo tribuit *Dionysius*, quem ⁵⁾ πᾶσαν δὲ περιειληφότα τὴν τοῦ κόσμου φύσιν describit. Saturnum coelum interpretatur *Philochorus* apud *Macrobius* ⁶⁾ Cecropem ei et Opi primum aram statuuisse eosque pro Jove et Terra coluisse dicens. Pariter *Varro* ⁷⁾ deus modo coelum, sive natura coelestis ignea, unde omnia orta et procreata sint, modo Telluro et Rusor est, ad quem Creatura omnia revolvantur. Et quamquam apud Augustinum C. D. VII. 23. Telluro, Rusor et Altor peculiares dii dicuntur, quibus a pontificibus res divina

1) *Servius* ad Aen. I. 729. III. 104. Georg. II. 406.

2) *Idem* ad Georg. IV. 153.

3) Ad Aen. IX. 564.

4) Ad Aen. VII. 319. 322.

5) *Dionys.* I. 38.

6) *Macrob.* Sat. I. 10. extr.

7) *Varro* L. L. V. 10. August. C. C. VII. 10. 23. 24.

facta sit; tamen dubium non est, quin haec nomina ad unam Saturni personam referenda sint. Nam Tellumo et Tellus Varroni gemina vis terrae sunt, iidem, quos alias Saturni et Opis nominibus notat.

Rusor autem et Altor ex Augustini testimonio proprietates terrae sunt, quorum peculiaris veneratio non impedit, quominus utriusque notionem ab una Saturni natura ortam et profectam esse censeamus ¹⁾).

Macrobius ²⁾) eum Solem interpretatur et cum Pane, non silvarum praeside ac domino, sed universae rerum naturae gubernatore, τῷ τῆς ὕλης κυρίῳ comparat. Qua explicatione, ni fallor, *Plutarchi* ³⁾) de patre veritatis sententia aptius niti poterit, quam notione temporis. Sol enim Dei munere quasi fungitur, qui caliginem pellens coelique nubila serenans quaecunque in terris sunt, colustret hominumque conspectui aperiat ⁴⁾). Itaque Sol apud Macrobius Nemesis nomine dicitur, quae obscurando fulgentia et illustrando, quae in obscuris sint, vim divinam suam expromat.

Augustinus ⁵⁾) Varronis sententiae acriter repugnans Saturno eandem cum Terra naturam esse demonstrare stu-

1) Cf. *Jul. Athanas Ambrosch*: Studien und Andeutungen im Gebiet des altrömischen Bodens und Cultus 1. Heft. p. 63. Nota 109. et loci adscripti.

2) *Macrobius*. Sat. I. 22. cf. c. 17.

3) *Plutarchus*. VII. p. 81.

4) *Appuleij* Metam. ed. Oudendorpius Lib. I. p. 23. et loci ibi adscripti.

5) *Augustinus*. de C. D. VII. 23.

det. Permulti praeterea deo *Satoris* notionem jungunt, nec ejus tantum, qui satiris praesit, sed ejus, qui plantarum et animantium, deorum hominumque seminibus praesit atque omnium creator et generator sit habendus.

Alii tandem et plurimi quidem Saturnum eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum contineret, a quibus, ut monuimus, Croni et Saturni natura confunditur.

Ad hanc sententiarum turbinem quasi et farraginem, quae nivium volantium instar circa latus et caput saliunt, respicientibus nobis summopere cavendum erit, ne vel obcoecati nubibus vel vertigine correpti justo tramite neglecto ad perversas abeamus opiniones. De Euhemeri disciplina, cujus auctoritatem patres ecclesiae temere secuti sunt, a Creuzero aliisque judicatum est, et ex iis, quae de incerta cultus origine protulimus, probabiliter confici poterit, Saturnum neque regem antiquum Italiae fuisse neque unquam omnino inter homines vixisse.

Quum autem, quod inter omnes constat, deorum si non omnium, plurimorum tamen apud veteres cultus a cultu vel elementorum vel stellarum vel universae naturae virium profectus sit; si verum perspicere velimus, nullius rei magis ratio nobis habenda est quam explicationis physicorum. Quae nisi argumentis satis idoneis niteretur et fama, quamvis obscurior de prisco Latinorum rege Saturni nomine dicto ad Romanos si permanasset, quid sit quod Varro, Cicero, Livius omnesque antiquitatis testes locupletiores in libris suis silentio eum praetermiserint; non intelligeremus.

Perfacile jam negotium suscepturus esse videbitur; qui physicorum sententias colligens eam dei naturam exprimat, quae operis vermiculati instar varias variorum

sententias reddat atque comprehendat. Quae disputandi ratio id quidem commendationis habere videtur, quod veteres eundem deum non eadem semper ratione interpretabantur, cum natura ejus ab aliis aliter, aliter a populo, aliter a sacerdotibus, aliter a philosophis, aliter ab historicis, aliter a poëtis et artificibus exprimeretur. Nos temerarium istum et mechanicum quasi disputandi modum, quippe qui literis indignissimus sit, aspernamur, et in via, quam pedetentim adhuc secuti sumus, progredientes speramus fore, ut ad eum exitum perveniamus, ex quo tamquam ex arce et fastigio omnium judicia oculis perlustrare et collocare nobis liceat.

Apparet autem cum e nominis etymo, attributis et signis, tum ex universo cultu: *Saturnum*, Coeli et Terrae filium veteribus Latinis fuisse *vim naturae in procreandis plantis manifestam*.

Quae notio ut videtur primo quidem simpliciter sine ulla explicatione voluit; tum agrorum colendorum arte a Latinis vel inventa vel aliunde recepta, ad hanc praecipue translata eoque deinceps amplificata est, ut animantium procreatio pariter Saturno tribueretur. Saturnus igitur et praeses agri culturae et omnium rerum sator et animantium omnium saturator est nec insulsa tamen Augustini ¹⁾ sententia, deum hunc, antequam agricultura in Latium deducta esset, a Latinis esse cultum. Accedit Ditis notio, quam a veteribus Saturno tributam esse constat, inde profecta, quod qui omnium saturator esset, non nisi ditissimus omnium cogitari posset, et notio Rusoris, qui non solum seminum partem ad novas segetes procreandas reposceret, sed etiam

¹⁾ *August. d. C. L. VII. 19.*

quaecunque generata et procreata essent, sibi reposcens atque delens nova proferret,

Non ignoramus quidem, sententias de natura deorum posteriore tempore amplificatas et auctas et deorum fabulas mirum in modum confusas esse, nec fugit nos, eodem deorum confundendorum studio etiam Saturni fabulam mutatam naturamque ejus virtutibus et attributis, quae veteres ei non tribuissent, oneratam esse, cujus plurima apud Macrobiū leguntur exempla rem satis declarantia. Sed caussa, ex qua ista confusio fieri potuerit, agricultura fuisse videtur, cujus Saturnus et praeses et auctor habebatur. Consideranti enim, deum dictum esse vel mundum vel coelum vel naturam coelestem igneam vel solem vel terram vel orcum, quanta inter has res et dei naturam cognatio sit, cuique apparebit. Plantarum arborumque immensa varietas cui magis comparari potest, quam mundo cujus imaginem exprimant haud dissimilem? Unde vero segetibus proventus fieret atque incrementum, nisi aëre coeli fruerentur et modo radiis solis calescerent modo rore et pluvia reficerentur et radicibus in terra inclusis humores caperent ad crescendum et maturescendum necessarios? Nec ea, quam Varro naturam coelestem igneam dixit, vel ut cum Macrobio loquar mundi anima plantarum incremento aliena esse potest. Nam quocunque sensu hanc explices, sive solis radios sive naturae vim universam animalia plantasque procreantem esse censeas; ad augendam tamen agrorum culturam pertinere illa et valere videtur. Pariter naturam plantarum, in quibus Saturni vim praesentem et manifestam veteres cogitasse videntur, causam fuisse conjicio, cur deo sacrificantes capita retegerent. Nisi temere et audacius conjicimus, et vincula lanæ, quibus dei pedes ab Januario ad Decembrem usque mensem circumvolatos

et quasi alligatos fuisse constat, et Tritonum figuras, quibus aedis fastigium ornatum erat, ex eadem sententia explicamus. Namque semina priusquam germinent, humi abscondita jacent, tum proveniunt, radices agunt, crescunt, florent et fruges efferunt. Itaque segetes cum terra matre, cuius in sinu radicatae sint, intime conjunctae vinculis quasi adstringuntur et tenentur compedibus, donec maturitatem adepta messorum falx et manus eas liberent. Quaerentibus vero, quid causae fuerit, cur lanca dei vincula frugibus demessis non statim laxarentur, cum Macrobio aliisque respondendum est, Saturnalia frugibus et fructibus omnibus coactis celebrata esse, itaque in his celebrandis cujuscunque terrae proventus veteres rationem habuisse. Tritones autem illi, quorum caudae humi mersae erant, non solum plantarum humi radicanum imagines fuisse videntur, sed intimam etiam conjunctionem et societatem per eos expressam censemus, quae plantis (vel quod idem est, naturae dei) cum aqua sit. *Vossius* Tritones quidem artificum ingenii lusus fuisse demonstrare studet¹⁾; *Hartungius* autem plantarum naturam²⁾ et *Schwenckius*³⁾ quandam aquae proprietatem per eos significatam esse suspicantur; quae sententiae explicationi, quam proponimus, repugnare non videtur.

§. 2.

De aurea aetate.

Saturno in terris morante homines vitiis non contaminati nec incensi cupiditatibus diis ipsis familiariter usi

1) *Voss.* Mythologische Briefe tom. II. LX et LXI.

2) *Hartung.* l. l. tom. II. pag. 127 et 128.

3) *Schwenck.* Mythologie der Griechen p. 317.

esse et vitam egisse dicuntur tranquillam atque beatissimam. Quumque terra sine hominum cultu fructus gigneret, quibus ad vitam sustentandam opus essent, et incolae omnium rerum copia abundarent, nemo alteri quidquam invidebat, vel furabatur vel fraude auferebat, sed omnes aequo jure fruebantur. Nusquam igitur metus, nusquam inopia, nusquam avaritia et dominandi cupiditas, nusquam rapina, servitus et bellum; imo tanta in terris otii et pacis tranquillitas fuisse traditur, ut vel belluae cicures essent nec animalibus nec hominibus insidiarentur. Quae quum ita essent, Saturni aetas cum ab historicis et philosophis tum a poetis felicissima et quasi aurea celebrata est, summisque exornata laudibus¹⁾. Verum enim vero aureae aetatis opinio apud omnes fere orbis terrarum populos pervulgata ac fusa est, quam alii alius dei imperio tribuerunt, apud Scythas, ut hoc utar Zalmoxis, apud Graecos Croni, apud Romanos Saturni temporibus. Quos qui confundunt ad unius dei, qui variis nominibus dictus sit, naturam eos et formam revocantes, rem ex parte tantum explicasse videantur. Nam aureae aetatis opinio, cum spe melioris conditionis conjunctissima est, quam ex veterum sententia vel posterius aliquando adepturi, vel qua animae hominum e custodia et vinculis corporum liberatae sub eorundem, quos memoravimus, deorum imperio in sede quadam tranquilla et beatissima fructurae essent. Deus autem, qui generis humani incunabilis praefuisse idemque

1) *Virgil.* Aen. VIII. v. 321—325. VI. v. 792—796. *Georg.* II. v. 538. *Dionys. Hal.* A. R. I. 35. 36. 38. *Plutarch.* Q. R. ed. Reiske tom. VII. p. 81. *Ovid.* Metam. I. v. 89—111.

ultimos temporis fines, imo vitam aeternam imperio regere dicitur, aeternus cogitetur necesse est, nec possumus, quin ei aeterni atque summi nominis, quod ab Hebraeis et a nobis adhuc colitur, vim et naturam attribuamus. Quae *Lactantium* non fugerunt, qui de Justitia disserens, V. 5: „Hi plane intellexerunt“ inquit „abesse hanc a rebus humanis; eamque finxerunt offensam vitiis hominum, cessisse terra, in coelumque migrasse: atque ut doceant, quid sit juste vivere (solent enim praecepta per ambages dare) a Saturni temporibus, quae illi vocant aurea, repetunt exempla justitiae; narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, *Deus utique colebatur*. Et ideo erant neque dissensiones, neque inimicitiae, neque bella“. Quodsi facile concedas, veteres deorum multis virtutibus ornasse, quae ad sententias de summo numine a nobis culto proxime accedant; multum tamen difficultatis superandum restat, quod in reddenda aurei seculi fabula omnes populi consentire videntur. Duplicem igitur explicandi viam et rationem inire licebit, vel eam, quam philosophi sequuntur, vel eam, quae iis placet, qui sacrarum literarum testimoniis dant plurimum. Quum enim nemo mortalium reperiatur, qui ab omni perversitate animique pravitate alienus nullius culpae et vitii nota contaminetur, quem primarium, vel potius unicum malorum, quibus homines semper vexantur, fontem dixeris, cumque omnibus communis et innata sit quaedam quasi innocentiae beataeque vitae species atque idea, exinde potissimum natum esse videtur illud studium, ex quo

praesentis vitae conditionis pertaesi sibi que ipsis displicentes vel praeterita et aetatem majorum summis extollunt laudibus, vel a futuri temporis exitu optima et beatissima quaeque expectant. Quae facile quis aurei seculi fabula et opinione de reditu ejus adumbrata et expressa esse contenderit, nec si omnino deessent historiae testimonia, huic sententiae adversarer. Vixerunt autem primi homines codice sacro teste in loco quodam amoenissimo, paradisi nomine dicto, vitam piam, sanctam eandemque beatissimam, intimaque dei familiaritate usi sunt. Qui cum vitiis contaminati e sede beata pellerentur, spe erecti sunt, fore unum e posteris suis, qui innocentiae vindex esset et pacem cum deo et pristinam vitae conditionem restitueret. Quae meliorum temporum spes a prophetis deinde in messianae aetatis descriptionem egregie aucta et exornata est. Hac ratione recordatio et spes melioris conditionis praeclare inter se cohaerere videntur, neque dubito, quin aureae aetatis conjunctio cum cultu deorum externa sit, quippe quam ab Oriente profectam primum Graeci Crono et Latini deinde Saturno tribuerint et quasi supposuerint. Quae sententia eo confirmatur, quod praeter alias narrationes, e. g. de origine mundi et hominum, de primo hominum lapsu, de diluvio, de Noacho ab Oriente profectas a Graecis receptas et varie exornatas esse certum est.

CAPUT V.

Quae Saturno cum Crono communia fuerint, et quo tempore utriusque fabula confusa esse videatur.

Qui nexus sit fabularum, quae apud veteres populos de origine et cultu deorum ferebantur, a doctissimis viris

diu multumque disputatum est; quorum nonnulli mythorum materiem et quasi semina ab Oriente profecta ad Occidentem propagata esse contendunt, alii contra excepta communi rationis humanae et mentis natura, unde tanquam communi fonte similes fabulae procreatae sint, omnem fere mythorum conjunctionem abjiciunt atque condemnant. Quod certamen, quum ad hunc usque diem continuetur necdum compositum jaceat, rem majoris momenti esse, quam quae vel viribus meis dijudicari vel intra fines hujus libelli ad liquidum perducì possit, facile apparebit. Id tamen sine ulla haesitatione contenderim, deos a priscis Latii incolis cultos esse proprios et quasi indigenas, quorum cognitionem non aliunde repetiverint, et Romanos deinde propriorum deorum cultum ab adventiciorum contaminatione diutissime defendisse integrumque et incorruptum pie conservasse. Quod non tantum de universa Romanorum religione, sed etiam de cultu Saturni censendum est, et cum multorum aliorum testimoniis, tum maxime *Dionysii Hal.* auctoritate nititur, apud quem A. R. II. 18. extr. et 19. ab init. haecce leguntur: „τοὺς δὲ παραδεδομένους περὶ αὐτῶν μύθους, ἐν οἷς βλασφημίαι τινὲς εἰσι κατ' αὐτῶν ἢ κατηγορίαι, πονηροὺς καὶ ἀνωφελεῖς καὶ ἀσχήμονας ὑπολαβὼν εἶναι, καὶ οὐχ ὅτι θεῶν ἀλλ' οὐδ' ἀνθρώπων ἀγαθῶν ἀξίους, ἅπαντας ἐξέβαλε, καὶ παρεσκεύασε τοὺς ἀνθρώπους κράτιστα περὶ θεῶν λέγειν τε καὶ φρονεῖν, μηδὲν αὐτοῖς προσάπτοντας ἀνάξιον ἐπιτήδευμα τῆς μακαρίας φύσεως. Οὔτε γὰρ Οὐρανὸς ἐκτεινόμενος ὑπὸ τῶν ἑαυτοῦ παίδων παρὰ Ῥωμαίοις λέγεται οὔτε Κρόνος ἀφανίζων τὰς ἑαυτοῦ γονάς, φόβῳ τῆς ἐξ αὐτῶν ἐπιθέσεως. οὔτε Ζεὺς καταλύων τὴν Κρόνου δυναστείαν, καὶ κατακλείων ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ τοῦ Ταρτάρου τὸν ἑαυτοῦ

πατέρα· οὐδέ γε πόλεμοι, καὶ τραύματα, καὶ δεσμοί,
καὶ θητεῖαι θεῶν παρ' ἀνθρώποις. Nemo non intelli-
telliget, ex Dionysii sententia deorum fabulas et cultum
apud veteres Romanos quam maxime abhorruisse ab ea,
quae apud Graecos fuisset, deorum colendorum ratione;
neque Saturnus is fuisse traditur, qui vel patrem regno
et pudendis privasset, vel iniqui oraculorum responsi ex-
itum timens et invidia motus ipsius liberos devorasset, vel
a Jove filio, avi vindice, exsectus, regno pulsus et in
Tartari custodiam detrusus esset. Quae diversitas, cum a
plerisque eorum, qui nostra aetate mythologiam profiten-
tur, concessa sit, non est, quod hoc loco pluribus expo-
natur; tamen operae pretium est examinare, quid causae
fuerit, cur dii illi temporum decursu juncti et ad unius dei
notionem revocati sint. Omnium autem rerum, quae con-
fusioni ansam praebuerint, non quidem nominum quaedam
affinitas, quam Dionysii auctoritate usi supra perstrinximus,
sed manifesta naturae utriusque similitudo primo loco me-
moranda est; quae eo majorem vim ad jungendos deos
habuit, quod inter res ipsas intercessit, quarum imagines
dii habendi sunt. Cronus enim, quem Graeci deum tem-
poris et spatiorum esse voluerunt, ex omnium judicio vel
tempus ipsum vel temporis imago habendus est. Cum
autem temporis natura in eo potissimum expressa sit,
quod inconstans sit, fluxum et mutabile, quod alia gignat,
alia deleat, eademque tandem absumat et quasi devoret,
quae ab ipso generata et procreata essent; quantum hoc
idem terrae et plantis accommodatum sit, apparet. Anno
redeunte redeunt semina, germinant, fruges proferunt,
maturescunt et arescunt; Saturnus igitur idem facit, quod
tempus facere diximus, et temporis ministerio fungi vide-
tur, cum quaecunque genuerit ipse deleat tollatque et

seminum partem ad novas segetes procreandas reposcat; quae quidem a veterum sententia omnino non abhorruisse, Tellamonis et Rusoris nominibus, quae Saturno tribuerentur, satis comprobatum est. Altera confusionis caussa communis origo fuisse videtur, cum uterque deus Coeli et terrae filius e plerisque perhibeatur; tertia falx, commune attributum, quo ille temporum deus et rerum creatarum eversor, hic agriculturae praeses et is qui segetes maturatas demeteret, ornabatur. Et cum utramque victimis humanis piatum esse constet, quandam cultus affinitatem et congruentiam quarto loco dicimus.

Quintam hoc praebuisse videtur, quod stellarum errantium a veteribus cognitarum septima et a sole remotissima apud Graecos Crono, apud Romanos Saturno consecraretur et utriusque dei nomine diceretur. Unde, nisi animus me fallat, cum alia quaedam ad naturam dei pertinentia originem traxerunt, tum hoc maxime ortum esse conjicimus, quod uterque capite operto pingeretur.

§. 2.

Quo tempore Saturni et Croni fabulae apud Romanos confusae sint.

Ut cujuscunque populi religio cum moribus ejus et vivendi ratione arctissime cohaerebat, et dii ad illius normam formati esse videntur, ita priscorum Latinorum Romanorumque deos agrestes et pastorios imaginibus non expressos et simpliciter primitiis, hostiis, ture et mola salsa cultos esse scimus. Itaque omnium rerum, quae effecerunt ut Saturnus, praeses agriculturae, ab antiqua vi et auctoritate recederet et a Crono superatus aris et sacris depelleretur, hoc principium fuisse existimamus, quod Romani,

armis ultra fines Latii prolatis, nihil antiquius habebant quam res bellicas et gloriam inde quaesitam. Diutius enim bellis et motibus domesticis non tantum integrae regiones Italiae depopolatae et magna pars civium caesi sunt, sed cultura etiam agrorum a civibus neglecta exteris et barbaris, qui ab omnibus orbis terrarum partibus in servitutem abducebantur, commissa est. Exinde hoc tempore Saturnus potissimum servorum deus habitus esse videtur. Quod reliquum est, illius species cum caeterorum deorum cultibus connexa et apta simul cum his immutata est et Graecorum religionibus cessit. Rarioribus et dispersis vestigiis, quae ad Saturnum specialiter pertineant superse- dentes ea tantum memoramus, quae ad mutationem religionis Romanorum plurimum valuerunt et Graecorum fabulis Romam inducendis aditum comparaverunt.

Vestigia si persequimur, quae *Dionysius Hal.* et *Livius* significaverunt, exterorum, praecipue Graecorum Etruscorumque religiones ex eo jam inde tempore ad sacra Romanorum mutanda vim habuisse nobis persuadetur, cum Tarquinius, vir Corinthius, cum uxore Etrusca, coelestium prodigiorum perita Urbem immigraret¹⁾. Hic enim non tantum Jovi, Junoni et Minervae in bello contra Sabinos novum templum vovit, sed in area quoque, ubi templum fieret, caeterorum deorum aras exauguravit, et Terminum locum obtinente, augures ex Extruria arcessivit, qui rem prodigiosam interpretarentur²⁾. Nec Etrusca Naevii auguris disciplina et discrimen, in quod de ordi-

1) *Dionys. Hal.* l. I. III. 46. IV. 29. *Liv.* I. 34. 39. 47.

2) *Dionys. Hal.* l. I. III. 69.

nibus mutandis cum rege descenderet ¹⁾), nec Phocaeensium adventus et amicitia cum Romanis juncta, quod *Justinus* ²⁾) memoriae prodidit, inter indicia rei, de qua disputamus, praetermittenda sunt. Servio Tullio regnante fanum Dianae Ephesiae ad exemplum Graecum Romae factum esse legimus ³⁾); et cum supra Cap. II. §. 2. commemoravimus, Romanos primis centum septuaginta u. c. annis in cultu deorum nec imaginibus nec signis usos fuisse, vix dubitandum est, quin Romani hac Servii Tullii aetate tanquam Graecorum imitatores simulacra et signa deorum in Urbem induxerint, cujus rei exemplum est statua aurata in templo Fortunae ⁴⁾). Praeterea religionem Romanorum a Graecis fabulis jam tunc temporis non incorruptam fuisse inde apparet, quod Venus Libitina cum Ilythia comparatur et juxta habetur, quod Octavius Mamilius gentis suae originem ad Ulixem et Circen, Solis filiam, auctores revocat, et Circeji a Tarquinio Superbo in honorem deae dicti sunt ⁵⁾). Quod Priscus Jovi, Junoni et Minervae voverat templum Superbus exstruxit, et prodigium, quod factum est, cum fundamenta foderentur, vates Etruscus interpretatur ⁶⁾). Idem Superbus fabros ex Etruria undique Romam arcessit, filios Delphos mittit, qui oraculum consulerent ⁷⁾) et libros

1) *Dionys. Hal.* III. 70.

2) *Justin. Hist.* XLIII. 3. 5.

3) *Dionys. Hal.* IV. 25. 26. *Liv.* I. 45.

4) *Idem* IV. 45.

5) *Idem* IV. 15. 45. 63. *Liv.* I. 49.

6) *Idem* IV. 59. 60. *Liv.* I. 55.

7) *Liv.* I. 56.

Cumanae Sibyllae emtos sacerdotibus tradit¹⁾. Sed longum est singula disquirere, itaque hoc tantum de ea periodo, quam primam dicimus, addatur, Graecorum colonias in Campania prae caeteris fabularum et religionum Graecarum recipiendarum ansam et occasionem praebuisse populo Romano, ut qui illorum commercio et consuetudine plurimum uteretur²⁾.

Periodus altera inde a secundo Punico bello incipit, quo tempore, quamvis Italia integra et mox etiam Graecia armis subacta esset, intestinis tamen motibus antiqua Romanorum virtus fracta et barbaris moribus atque sacris aditus undique comparatus est³⁾. Cum enim literas Graecorum cupidius amplecterentur, et opiniones, quas illi de deorum natura et historia commentiti erant, diis patriis subjicerent, fieri non potuit — quin Romanorum religiones inquinarentur. Exinde factum est, ut Croni et Saturni fabulae primum comparatae et juxta aestimatae Ciceronis aetate eum jam in modum mixtae et quasi in unum contractae sint, ut nemo amplius Romanorum alteram ab altera discerneret.

1) *Dionys. Hal.* IV. 62.

2) *Rubino*, Untersuchungen über römische Verfassung und Geschichte p. 39. 40. 204. nota 1; p. 298. 299. nota 1. et et loci ibi adscripti.

3) *Krahner*, Grundlinien zur Geschichte der römischen Staatsreligion p. 16 seq.

Sippell, Ge.

De cultu Saturni Diss. inaug. (mit beygetrgl. datirten T. C. u. Erraten
verz.)

Marburgi 1848

Diss. 2139,14

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10851342-4